

Արման Ս. Եղիազարյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր

**ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՎՐԱՑԱԿԱՆ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ**

Մաս երրորդ: Քաղկեդոնական երկրամասերի միավորումը
և Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական
թագավորության ստեղծումը*

Մուտք

10-րդ դարի առաջին քառորդին Հայաստանում ու հարակից երկրներում տեղի ունեցած իրադարձությունները նպաստեցին Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորմանը, որովհետև Հայոց Մմբատ Ա թագավորի (891-913) պարտության ու եղերական մահից հետո ձևավորված իրադրությունը, երբ շուրջ մեկ տասնամյակ Հայաստանը փորձում էր վերականգնել իր նախկին հզորությունը, հնարավորություն տվեց Կղարջքի Բագրատունիներին ակտիվորեն լծվելու սկզբում զուտ վրացադավան երկրամասերի, իսկ այնուհետև՝ Այսրկովկասի բոլոր քաղկեդոնականների միավորման գործին:

Ոչ վաղ անցյալում տարածաշրջանի հզոր տերությունը՝ Հայոց թագավորությունը, պարբերաբար ենթարկվում էր արշավանքների հարևան ամիրայությունների զորքերի կողմից և անկարող էր միջամտել տեղի ունեցող գործընթացներին: Ավելին, եթե հաշվի առնենք այն, որ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը Աշոտ Երկաթի գլխավորությամբ բարձրացրել էին ժողովրդազատագրական շարժման դրոշը և, դրանով իսկ, իրենց վրա բևեռել Արաբական խալիֆայության և Ատրպատականի ամիրայության ուշադրությունը, նրանք Կղարջքի կուրապաղատության համար վերածվել էին յուրօրինակ պաշտպանիչ վահանի, որը հնարավորություն էր տալիս տեղի Բագրատունիներին խաղաղ պայմաններում և անարգել ձեռնարկել Այսրկովկասի քաղկեդոնական երկրամասերի միավորման

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 2.11.2013: <?>

գործը: Ստեղծված իրավիճակում Վիրքին ու Կախքին տիրելու նկրտումներով ի հայտ եկավ և ըստ այդմ՝ նրանց գլխավոր հակառակորդը դարձավ Արխագաց թագավորությունը:

Հայտնի է, որ 9-րդ դարում Հայաստանում տեղի էր ունենում միավորման գործընթաց չորս հիմնական կենտրոններով՝ Բագրատունյաց, Արծրունյաց, Մյունյաց և Առանշահիկների: Վերջին երեքը նույն դարի կեսերին ընդունեցին Բագրատունիների գերակայությունը, որը հնարավորություն տվեց Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն (862–887) հավակնելու արքայական թագի և ձևավորելու սեփական տերությունը (887–891):

Ի հակադրություն Հայաստանի՝ 9-րդ դարում Վիրքում տիրող իրավիճակն առավել բնորոշելի էր «մասնատվածություն» եզրով: Ըստ որում՝ Այսրկովկասի առավելապես քաղկեդոնական բնակչություն ունեցող տարածքներում ներուժի առումով գերակայությունը բոլորովին էլ Կղարջքի կուրապաղատության կողմը չէր: Հյուսիսում իր հզորության օրերն էր ապրում Արխագաց թագավորությունը, որը թեև ստիպված էր ընդունելու Այսրկովկասի իշխանաց իշխան ու այնուհետև թագավոր Աշոտ Բագրատունու գերիշխանությունը, արդեն 10-րդ դարի սկզբին հնարավորություն ստացավ ընդգրկուն գործունեություն իրականացնելու Վիրքում, իսկ Հայոց թագավորության ժամանակավոր անկումից հետո նաև՝ Վիրքից դեպի արևելք տարածվող երկրամասերում՝ Կախքում ու Աղվանից թագավորության արևմտյան շրջաններում:

Նման իրավիճակում Կղարջքի կուրապաղատները ստիպված կենտրոնացել էին սեփական տիրույթների պահպանման անհրաժեշտության վրա, քանի որ հայտնվել էր գերակայության ձգտող այլ ուժ: Դժվար է ասել, թե ինչպես կհանգուցալուծվեր այդ բարդ իրավիճակը, երբ Կղարջքի կուրապաղատներն առժամանակ ստիպված էին մտածել ոչ թե Այսրկովկասի վրացադավան երկրամասերը միավորելու, այլ, գլխավորապես, գոյատևման մասին, եթե Սմբատ Ա-ի որդի Աշոտին չհաջողվեր վերահաստատել Հայոց թագավորությունը և հետևողականորեն զբաղվել հոր տիրույթների վերականգնման խնդրով:

Հաշվի առնելով այն, որ հայոց թագավոր Աշոտ Բ-ն (913–929) աջակցում էր Կղարջքի Ատրնեբսեի թագավորին¹, Հայոց թագավորության վերահաստատումը և հզորացումը փաստորեն ապահովեց Կղարջքի կուրապաղատության հետագա գոյությունը:

Իրադրությունը Հայոց թագավորությունում կտրուկ փոփոխություններ էր կրել: Հաշվի առնելով Վասպուրականի, Կղարջքի և Աղվանից թագավորությունների գոյության փաստը՝ այն այլևս կենտրոնաձիգ տերություն չէր, ենթարկվում էր ավատատիրական մասնատվածության շրջանում հանդես եկող տիրույթների պետական կարգի տրամաբանությանը և հանդես էր գալիս որպես թագավորությունների ու իշխանությունների դաշնություն՝ գերագահ թագավորի գլխավորությամբ²: Ուստի պատա-

1 Տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմություն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 525, 547–548:
2 Տե՛ս С. Stephenson, Mediaeval Feudalism, Cornell University Press, New York, 1965, pp. 75–78,

հական չէ, որ Աշոտ Բ-ն, իր գերիշխանությանը ենթարկելով նախկինում Աշոտ Ա և Սմբատ Ա թագավորների օրոք Հայոց թագավորության կազմի մեջ մտնող երկրները, հռչակվեց շահնշահ կամ թագավորաց թագավոր³: Հետագայում այս տիտղոսը կրում էին նրա հաջորդները, ինչը վկայված է նաև «Քարթլիի մատյան»-ում⁴:

Նման իրավիճակը հնարավորություն էր տալիս քաղկեդոնական միջավայրում գործող թագավորներին ու իշխաններին, ստանալով Հայոց թագավորի օգնությունը, ձգտելու գերակա դիրքի տվյալ միջավայրում: Վերջին իրողությունը հատկապես ակնառու էր Հայոց Աբաս թագավորի օրոք (929-953), որի օգնությամբ իշխանաց իշխան Գուրգեն Բագրատունին կարողացավ գերիշխանության հասնել Կղարքքի կուրապաղատությունում և հարևան որոշ շրջաններում:

Փաստորեն, ի տարբերություն 9-րդ դարի, երբ Հայաստանում տեղի էր ունենում միավորման գործընթաց, իսկ Վիրքում և հարևան շրջաններում տիրում էր մասնատվածությունը, արդեն 10-րդ դարում իրադրությունը գլխիվայր շրջվեց: Հայոց թագավորությունը կենտրոնաձիգ պետությունից վերածվեց ավատատիրական դաշնության, իսկ Այսրկովկասի քաղկեդոնական երկրամասերում սկիզբ առավ միավորման գործընթացը:

Ահա հենց այս իրավիճակն է, որ բոլոր հնարավոր նախադրյալները ստեղծեց Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական թագավորության ձևավորման համար:

1. Իրադարձություններն Այսրկովկասում 10-րդ դարի կեսերին և քաղկեդոնականներին միավորելու արխագաց թագավորների փորձերը

Աբաս թագավորի օրոք Հայոց թագավորությունն աստիճանաբար վերականգնում է իր հզորությունը և սկսում միջամտել Այսրկովկասում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձություններին: Քաղկեդոնականների միջավայրում նրա գլխավոր գործընկերը Գուրգեն Բագրատունին էր՝ Աջարայի և Կվել բերդի տերը: Աբաս թագավորի օգնությամբ մինչև 941 թ. Գուրգենը լայն գործունեություն էր իրականացնում Այսրկովկասում՝ հաջողությամբ հետ մղելով Արխագաց թագավորության գրոհները, սահմանափակելով Կղարքքի կուրապաղատների գործունեությունը և քաղկեդոնականությունը տարածելով Աղվանից թագավորությունում⁵:

92-94. Տե՛ս նաև Ռ. Մաթևոսյան, Վասալա-սյուզերենական հարաբերությունները Բագրատունյաց Հայաստանում X-XI դդ., «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1977, N 10, էջ 46-54; Թույնի՝ Հայոց թագավորության պետական կառուցվածքն ըստ Մատթեոս Ուռայեցու վկայությունների, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1980, N 8, էջ 66-67:

3 Տե՛ս Հովհաննես Գրախանակերացի, էջ 551; Ստեփանոս Տարանեցի Առդիկ, Պատմութիւն տիեզերական, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, գիրք Բ., Ե., 2011, էջ 748, 755; Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 87:

4 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», թարգմ. Վ. Մարտիրոսյանի և Հ. Մկրտումյանի, մաս Ա, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1989, N 9, էջ 74:

5 Մանրամասն տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Բագրատունիների վրացական թագավորության

Դատելով այն իրողությունից, որ Աբաս թագավորն օգնում էր Գուրգենին, իսկ վերջինս պարտության մատնեց Արտանուշի տեղ Աշոտ Կիսկաս իշխանին, զգալիորեն փոխվել էր ուժերի հարաբերակցությունն Այսրկովկասում: Հայոց թագավորի աջակցությունը վայելող Գուրգենից եկող վտանգի դեմ միավորվել էին արխազաց թագավորն ու Արտանուշի իշխանը, ինչն իր կնիքը թողեց նաև Գուրգենի մահից հետո տեղի ունեցող դեպքերի վրա: Ուստի պատահական չէ, որ շուտով Աբաս թագավորին հարկ եղավ պատերազմելու Արխազաց թագավորության և Կղարջքի միացյալ ուժերի դեմ: Ատողիկը հաղորդում է, որ Աբաս թագավորը «զՎրաց և զՍարմատացուց ասպատակն դադարեցոյց յաշխարհէս Հայոց»⁶: Այս խիստ ուշագրավ տեղեկությունը նախկինում, որքան հայտնի է, մանրամասն քննության չի առնվել, մինչդեռ այն լույս է սփռում կարևոր իրողությունների վրա: Վերջինիս նպաստում է նաև պատմիչի տեղեկության հետագա հաստատումը, որտեղ, ի հստակեցումն ասվածի, նշված է հետևյալը. «Ի միում աուր բազմախումն բանակաւք, բիրաւոր զաւրաւք ելանէր Բէրն»⁷ բէլյապես ամբարտաւանութեամբ, իշխանն Ափխազաց, ի Սարմատացուց աշխարհէս, որ յայնկոյս քան զԿովկասեան լերինսն: Խաղայ գայ անթիւ բազմութեամբ առ ափն գետոյն, որ Կուրն կոչի՝ անապատացուցնել կամելով զաշխարհս Հայոց»⁸: Թշնամին սպառնում էր, որ եկել է քաղկեդոնական ծեսով օծելու Կարսի նորակառույց Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին⁹: Հայտնի է, որ եկեղեցին կառուցվել է 930-942 թթ.¹⁰, որից պետք է բխեցնել, որ նշված իրադարձությունները տեղի են ունեցել արդեն կառուցված եկեղեցու օծման շրջանում, ամենայն հավանականությամբ՝ 942 թ.: Այսինքն՝ Բերի գորքերի հարձակումը տեղի է ունեցել Գուրգեն Բագրատունու մահից (941 թ.) հետո, իսկ հարձակման պատրվակն էլ լիովին համապատասխանում էր տիրող իրավիճակին, երբ տեղի էր ունենում Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման գործընթացը, ինչը հաջողությամբ պսակելու ճանապարհին միակ խոչընդոտն այլևս մնացել էր Հայոց թագավորությունը:

Հստակ է, որ «զՎրաց և զՍարմատացուց» արտահայտության մեջ «զՍարմատացուց» ասելով՝ Ատողիկը նկատի ունի արխազաց գորքերը: Դա հաստատվում է նաև պատմիչի մեկ այլ հիշատակությամբ, ըստ որի՝

ձևավորման գործընթացը, մաս երկրորդ. Համավրացական թագավորության ինքնուրույն պատմական հեռանկարի ուրվագծերը, «Վէմ», 2013, N 2, էջ 50-56:

6 Տե՛ս Ատողիկ, էջ 749:

7 Բեր անունով արխազաց թագավոր կամ իշխան հայտնի չէ: Ն. Ադոնցը փորձում է այդ անունը կապել Հովհաննես Դրասխանակերտցու կողմից արխազաց թագավորին տրված «Ավագն Ափխազաց» անվանման հետ: Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե., Եր., 2012, էջ 388: Վարդան վարդապետը մի տեղում հիշատակում է հայոց Աբաս թագավորի կողմից Բերին կուրացնելու մասին (տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 88), իսկ մեկ այլ տեղում, խոսելով արխազաց Թևոսա (Թեոդոս) կույր թագավորի (975-978) մասին, Բերին նույնացնում է նրան: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 91: Մակայն «Քարթլիի մատյան»-ը Թեոդոսին կուրացնելը վերագրում է նրա եղբայր, արխազաց թագավոր Դեմետրեին (967-975): Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», էջ 70: Դժվար է միանշանակ ասել, թե իրականում որն է ճիշտը, սակայն հավանական է, որ Վարդան վարդապետի վրա ազդեցություն է թողել այն պարզ իրողությունը, որ արխազաց երկու կույր իշխողները ժամանակագրորեն իրար շատ մոտ են կանգնած:

8 Ատողիկ, էջ 749:

9 Տե՛ս նույն տեղում:

10 Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, Եր., 1976, էջ 374-375:

արխագաց թագավոր Սմբատը (իմա Բագրատ Գ – Ա. Ե.) «խաղայ զարաւք բազմաւք ի Սարմատացոց աշխարհէն»¹¹: Հատկապես կարևոր է «վրաց» անվան բացահայտումը, որը, հաշվի առնելով մեր հետազոտության արդյունքները, այնքան էլ դժվարին աշխատանք չէ: Խնդիրն այն է, որ Աբասն օժանդակում էր Գուրգենի իշխանին արխագաց թագավորի և Արտանուջի տերերի դեմ, որից ինքնըստինքյան բխում է եզրակացությունը. «վրաց» ասելով՝ պատմիչը նկատի ունի Արտանուջի տերերի զորքը, որը, օգտվելով Գուրգենի մահից հետո ստեղծված իրավիճակից, միացած արխագաց բանակին, արշավանքի էր դուրս եկել Հայոց թագավորության դեմ: Բացառված չէ, որ արշավանքին մասնակցում էր նաև այդ ժամանակ արդեն Արխագաց թագավորության գերիշխանության ներքո գտնվող բուն Վիրքից հավաքագրված զորքը, սակայն պատմիչի համար, անկասկած, հիշատակության հիմք է դարձել «վրաց» թագավոր հռչակված Կղարջքի տերերի մասնակցությունը արշավանքին:

Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Կուր գետի ափին և ավարտվեց հայոց զորքի հաղթանակով: Ատողիկը, գրելով այն մասին, որ Աբաս թագավորը «զՎրաց և զՍարմատացոց ասպատակն դադարեցոյց յաշխարհէս Հայոց», ցանկացել է ընդգծել, որ հաղթանակը վերջնական է եղել: Ավելին, Բերը գերի է ընկել, բերվել Կարս և կուրացվել, որից հետո կնքված հաշտությամբ կողմերը պայմանավորվել են այլևս չպատերազմել միմյանց դեմ¹²:

Ուստի ընդգծենք, որ 10–րդ դարի 40–ական թվականներին ձևավորվել էր դաշինք Արխագաց և Կղարջքի թագավորությունների միջև ընդդեմ Հայոց թագավորության, որն արդեն զրկվել էր քաղկեդոնականների միջավայրում իր հիմնական զինակցից՝ Գուրգեն Բագրատունուց: Վերջինիս մահից հետո նրա տիրույթները համաձայնությամբ բաժանվեցին երեք մասի՝ Կղարջքի Բագրատունիների երկու ներկայացուցիչների և Արխագաց թագավորի միջև, այն սկզբունքով, որ նրանցից յուրաքանչյուրը ստանում էր Գուրգենի հողերի՝ իր տիրույթներին հարևան շրջանները¹³:

Միևնույն ժամանակ, արխագաց թագավորը գործունեություն էր ծավալում Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման ուղղությամբ: Արխագաց թագավոր Գեորգին (929–957) թագավորությունը հասցրեց հզորության գագաթնակետին, տիրեց Վիրքին և այնտեղ իշխան նշանակեց իր որդի Կոստանդինին¹⁴:

Ի. Ջավախիշվիլին, անդրադառնալով Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման (ըստ նրա՝ Վրաստանի միավորման) գործընթացին, նշում է, որ դրան դեմ էին Վիրքի խոշոր ավատատերերը, որոնց հատկապես ձեռնառու էր մասնատվածությունը՝ հնարավորություն տալով վարելու անկախ կյանք: Երբ նրանք զգացին, որ արխագաց թագավորը լրջորեն

11 Ատողիկ, էջ 805–806:

12 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 750:

13 Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, Կոստանդինի Ծիրանածին, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1970, էջ 19:

14 Տե՛ս «Բարթիլի մատյան», մաս Ա, էջ 67: Տե՛ս նաև Յ. Анчабадзе, Из истории средневековой Абхазии (VI–XVII вв.), Сухуми, 1959, с. 128.

ձեռնամուխ է եղել միավորման գործին, անմիջապես դեմ դուրս եկան այդ ծրագրին՝ նպաստելով Գեորգի թագավորի դեմ հանդես եկած որդու՝ Կոստանդինի ապստամբությանը¹⁵:

Գեորգին զորք հավաքեց իր ապստամբ որդու դեմ, և նրան, ըստ «Քարթլիի մատյան»-ի, միացան Տայքի թագավորն ու Կախքի քորեպիսկոպոս¹⁶ Փաղյան (մահ. 929 թ.): Ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ Գեորգին Վիրքի կառավարիչ նշանակեց իր մյուս որդուն՝ Լևոնին¹⁷: Այս իրողությունը ցույց է տալիս, որ 10-րդ դ. առաջին կեսին դաշինք էր ձևավորվել Աբխազաց թագավորության, Կղարջքի տերերի և Կախքի քորեպիսկոպոսների միջև:

Տայքի թագավորի հիշատակությունը 920-ական թվականների վերջերին խիստ կարևոր է: Մենք արդեն համոզվել ենք, որ Տայքը մինչև Սմբատ Ա թագավորի մահը մտնում էր հայոց թագավորների արքունի տիրույթների մեջ: Ն. Ադոնցը հավանական է համարում, որ միայն Սմբատի մահից հետո Կղարջքի Բագրատունիները կարողացան ներթափանցել Տայք: Ըստ որում, դա իրականացրել են նրա որդիները¹⁸, ինչի վկայությունն է, թերևս, հայկական անանուն ժամանակագրություններից մեկում պահպանված այն տեղեկությունը, ըստ որի՝ Սմբատ Ա-ի մահից հետո, երբ սկսեց թագավորել Աշոտ Բ-ն, «իշխեին Բագրատունիք Շիրակայ և Այրարատու մինչ ի Գեղամ (իմա Գեղամա ծով – Ա. Ե.) և մինչ ի Յուխտիսն (իմա Ուղթիք կամ Ուղթիս – Ա. Ե.) և մինչ ի Կարին և մինչ ի սահմանս Վասպուրականի և մինչ ի Ձորոցգետն և մինչ ի Գարդման և Սիւնիս կատարեալ էր ի նոցանէ»¹⁹:

«Մինչ ի Յուխտիսն» արտահայտությունից կարելի է բխեցնել, որ Ուղթիս (Օլթի) բերդաքաղաքը, որ գտնվում էր Տայքի հարավարևելյան հատվածում, այդ շրջանում արդեն դուրս էր մնացել Շիրակի Բագրատունիների տիրույթներից: Ցավոք, Տայքում Կղարջքի Բագրատունիների հայտնվելու վերաբերյալ աղբյուրներում ուղղակի տեղեկություններ չկան, ուստի մնում է միայն համաձայնել մեծ գիտնականի տեսակետին: Դա հաստատվում է այն իրողությամբ, որ Իշխանի եկեղեցու արձանագրություններից մեկի համաձայն՝ արդեն 917 թ. Կղարջքի Ատրներսեի թագավորը Իշխանի եպիսկոպոս է նշանակել ում Բարսեղի (Վասիլ), որն այնտեղ գործել է 19 տարի²⁰: Ավելին, շուտով Տայքում հանդես է գալիս 10-րդ դ. երկրորդ կեսին Այսրկովկասում ծավալուն գործունեություն իրականացրած և Տայքի կամ գերազանցապես քաղկեդոնականների միջավայրում իշխելու կապակ-

15 Տեն Ի. **Ջավախիշվիլի**, Վրաց ժողովրդի պատմություն, հ. II, Թբ., 1965, էջ 103 (վրացերեն):
16 Քորեպիսկոպոսը Կախքի իշխանների տիրոջն էր: Տեն Լ. **Մկրտումյան**, Ծանարների ցեղը և նրանց դերը Դարյալի լեռնանցքի պահպանության գործում, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1972, N 6, էջ 86-87:
17 Տեն «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 68:
18 Տեն Ն. **Ադոնց**, նշվ. աշխ., էջ 391:
19 Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. I, կազմեց Վ. **Հակոբյան**, Եր., 1951, էջ 384:
20 Տեն Ե. **Такайшвили**, Археологическая экспедиция 1917 г. в южные провинции Грузии, Тб., 1952, с. 30. Կարելի է եզրակացնել, որ հենց այդ շրջանում, երբ Հայոց թագավորությունը գտնվում էր ծանր վիճակում, Ատրներսեի կարողացել է տիրել Տայքի հյուսիսային գավառներին:

ցույթամբ աղբյուրներում «վրաց» կուրապաղատ հորջորջվող Դավիթը, որը Կղարջքի առաջին թագավոր Ատրնեսեսի (899–923) սերնդից էր, նրա որդի Բագրատ մագիստրոսի թոռն ու Ատրնեսեսի կուրապաղատի որդին²¹: Նա իշխել է 966–1000/1001 թթ.²²: Ինչ վերաբերում է «թագավոր» տիտղոսին, ապա վրացական աղբյուրներում Տայքի տերերը հաճախ որպես թագավորներ են կոչվում:

Անդրադառնալով էթնիկ և դավանանքային առումով Տայքում տիրող իրավիճակին, նշենք, որ տեղի քաղկեդոնական միջավայրում Դավիթ կուրապաղատի օրոք գերիշխում էին հայ բնակչությունն ու հայերեն լեզուն: Հայտնի է, որ «Պղնձե քաղաքի պատմություն»-ը Դավիթ կուրապաղատի հանձնարարությամբ արաբերենից թարգմանվել է հայերեն, որ այն պատմվի արքունիքում՝ թագավորներին և իշխաններին զվարճացնելու համար²³: Հայտնաբերված ձեռագիրը կրում է «Ջրուց և խաւսք առաջի թագաւորացն և իշխանացն, զոր թարքմանեցին Դաւիթ կուրապաղատին ի հայ լեզու ի տաճիկ լիզվէ»²⁴: Դրանից բխում է, որ Տայքի կուրապաղատության արքունիքում գործածական է եղել հայերենը²⁵: Այն, որ Տայքում խոսել են հայոց լեզվի տեղական բարբառով, հաստատել է նաև Ի. Աբուլաձեն²⁶: Հենց դա է պատճառը, որ Իշխանի եկեղեցու կողքին 11-րդ դարի սկզբին վրաց թագավոր Գուրգենի կառուցած փոքրիկ եկեղեցու վրացերեն արձանագրության մեջ կառուցման թվականը ներկայացված է նաև հայերենով ու հայկական թվականությամբ²⁷:

Վերոհիշյալ դեպքերից քիչ անց Կախքի քրեայիսկոպոսության մաս կազմող Գարդարանում ապստամբություն սկսվեց, որը ճնշելու նպատակով արխազաց Գեորգի թագավորն իր որդի՝ Վիրքի կառավարիչ Լևոնի

21 «Քարթլիի մատյան»-ը Դավիթ կուրապաղատին ներկայացնում է որպես Կղարջքի առաջին թագավոր Ատրնեսեսի թոռնորդի: Ըստ վրացական աղբյուրի՝ Դավիթ կուրապաղատի պապն Ատրնեսեսի թագավորի որդի Սմբատն էր, իսկ հայրը՝ Ատրնեսեսի կուրապաղատը: Տես «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 70: Դավթի որդի Սմբատը, նույնպես Դավիթ կուրապաղատին համարելով Ատրնեսեսի թագավորի թոռնորդի, որպես նրա պապ է հիշատակում Ատրնեսեսի թագավորի մյուս որդուն՝ մագիստրոս Բագրատին, իսկ հայր՝ վերջինիս որդի կուրապաղատ Ատրնեսեսին, որը մահացել է 961 թ.: Տես *Сумбат Давитис-дзе, История и повествование о Багратионах*, пер. М. Лордкипанидзе, Тб., 1979, с. 35–36. Քննության առնելով այդ տեղեկությունները՝ Ն. Ադունց ընդունելի է համարում երկրորդը: Տես նաև Ն. Ադունց, նշվ. աշխ., էջ 385:

22 Տես *Сумбат Давитис-дзе*, с. 36, **Ասողիկ**, էջ 822:

23 Հայտնի է «Պղնձե քաղաքի պատմության» հայերեն թարգմանության երկու տարբերակ: Հնագույնը հայտնաբերվել ու իրատարակվել է Ն. Ալիևտանի կողմից: Տես Ն. **Ալիևտան**, Ջրոյց Պղնձե քաղաքի, «Հանդէս աստօրեայ», 1958, N 1–4: Այն վերաբերում է 10-րդ դարի վերջին տասնամյակին և իրականացվել է Տայքում Դավիթ կուրապաղատի հանձնարարությամբ: Տես **Պ. Մուրադյան**, «Պատմութիւն Պղնձե քաղաքի» գրույցի հայկական և վրացական պատումների և նրանց փոխհարաբերության շուրջ, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, N 6, էջ 250:

24 Ն. **Ալիևտան**, նշվ. աշխ., էջ 23:

25 Կարծիք է հայտնվել, որ թարգմանությունը կատարվել է Տայքի հայոց բարբառով: Տես նույն տեղում, էջ 22–23, **Պ. Մուրադյան**, նշվ. աշխ., էջ 258:

26 Տես Ի. **Աբուլաձե**, X դարի վրացերեն մի ձեռագրի հայերեն հիշատակագրությունները և նրանց նշանակությունը հայ բարբառագիտության համար, «Բանբեր Մատենադարանի», 1958, N 4, էջ 38–40: Տես նաև **В. Степаненко**, Торники и Тарониты в Византии (к вопросу о существовании т. н. тайской ветви Торникянов, «Англичская древность и средние века», вып. 30, Екатеринбург, 1999, с. 133–136.

27 Տես **Е. Такайшвили**, նշվ. աշխ., էջ 42:

հետ միասին արշավանքի դուրս եկավ: Որոշ ժամանակ անց արխագական գորքերը ներխուժեցին Կախք, հրի ու սրի մատնեցին այն, իսկ այնուհետև հեռացան²⁸: Դրանից հետո Կախք արշավեց Գեորգիի որդի Լևոնը: Կյուրիկե Բ քորեպիսկոպոսը (929–976) մեկնեց նրա հետ հանդիպման, սակայն վրաց իշխաններից ոմանք նրան հաղորդեցին, թե Գեորգին հրամայել է ձերբակալել նրա ընտանիքին, որից հետո Կյուրիկեն փորձեց փախչել: Արխագների կողմն անցավ նրա եղբայրը և օգնեց գրավելու մի քանի ամրոց Կախքում: Կյուրիկեն գերի ընկավ, սակայն արխագաց թագավորին որպես պատանդ հանձնելով իր որդուն, ինչպես նաև իր տիրույթները՝ ազատ արձակվեց²⁹: Շուտով Վիրքի իշխանների դրդմամբ նա կրկին ապստամբեց³⁰: Ի. Ջավախիշվիլին կարծում է, որ այս անգամ ևս Վիրքի իշխանները վտանգ զգացին արխագաց թագավորի հզորացումից և նրա դեմ հանեցին Կախքի քորեպիսկոպոսին³¹: Գեորգին ապստամբների դեմ գործ ուղարկեց իր որդի Լևոնի գլխավորությամբ, սակայն ապստամբությունը ճնշելիս հայտնի դարձավ Գեորգիի մահվան մասին, ուստի Լևոնը հաշտություն կնքելով Կյուրիկեի հետ վերջինիս կողմից Արխագաց թագավորության գերիշխանությունն ընդունելու և Կյուրիկեի որդու հետ իր դստերն ամուսնացնելու պայմանով, շտապ վերադարձավ³²:

Այսրկովկասում տեղի ունեցող այս կարևոր իրադարձություններում Հայոց թագավորության մասնակցության կամ դերակատարության վերաբերյալ հայկական և վրացական աղբյուրները լռում են: Մ. Չամչյանցը գրում է, որ Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի (953–977) գահակալության սկզբում հարևան լեռնականները ներխուժել են Հայոց թագավորություն, որոնց հայոց գորքը երեք տարվա ընթացքում պարտության է մատնել ու քշել երկրից³³: Բայց այդ տեղեկությունը սկզբնաղբյուրներում հիմնավորում չի գտնում: Իրավիճակը հստակեցնելուն նպաստում է այն, որ արաբական աղբյուրներից մեկի համաձայն՝ Աշոտ Գ-ի գերիշխանության ներքո է գտնվել Վիրքը: Ըստ այդ աղբյուրի՝ մոտ 953 թ. «Վրաստան նահանգի և Հայաստանի այլ մասերի վրա կար մի թագավոր, որի անունն էր Աշուխ իբն ալ-Աբբաս (իմն Աշոտ Գ՝ որդի Աբասի – Ա. Ե.) և Շահնշահ տիտղոսն էր կրում: Սա փորձեց պաշարել Դվինը և նրա ժողովրդի դեմ կովել: Ջորք հավաքեց հայերից, լեզգիներից և այլ անհավատներից...»³⁴: Բացի Վիրքից, Աշոտ Գ-ն, փաստորեն, ծանրակշիռ դիրք ուներ Կովկասյան լեռնականների շրջանում, որի վկայությունն է լեզգիների գորքի մասնակցությունը Դվինի ազատագրման գործողությանը: Կարող ենք ենթադրել, որ Վիրքի իշխանների պայքարն Արխագաց թագավորության դեմ հովանավորվում էր հայոց թագավորի կողմից, որը ևս շահագրգռված էր Վիրքում գերիշխանության հաստատմամբ, առավել ևս, որ վրաց իշխաններն Արխագաց թագա-

28 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 68:

29 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 68–69:

30 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69:

31 Տե՛ս Ի. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 104:

32 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 69:

33 Տե՛ս Միքայել Չամչյանց, Պատմության Հայոց ի սկզբանե՝ աշխարհի մինչև ցամ 1784, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 836:

34 Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Մունաջջիմ-Բաշիի XI–XII դդ. անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շադդադյանների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, N 6, էջ 477:

վորության հարձակումները հետ մղելու գործում ունեին նման հզոր տիրակալի պաշտպանության կարիքը: Առնվազն 950-ական թթ. սկզբին, ըստ արաբական աղբյուրի, Վիրքը գտնվում էր Հայոց թագավորության գերիշխանության ներքո, որի գահակալը համարվում էր շահնշահ կամ թագավորների թագավոր: Դա հիմնավորվում է այն փաստով, որ, ինչպես ստորև կտեսնենք, այդ և հետագա տարիներին արխազաց թագավորների հիմնական հոգսը ոչ թե Վիրքի, այլ Կախքի քորեպիսկոպոսության նվաճումն էր:

Արխազաց Լևոն թագավորը (957-967) կատարեց տված խոստումը ու իր դստերն ամուսնացրեց Կյուրիկեի որդու հետ: Սակայն տարիներ անց նրա դուստրը մահացավ, որից հետո Լևոնն արշավեց Կախք, որտեղ ծանր հիվանդացավ ու վախճանվեց: Արխազաց թագավոր դարձավ նրա եղբայր Դեմետրեն (967-975), որից որոշ ժամանակ պահանջվեց վերականգնելու թագավորության նախկին հզորությունը: Արխազաց թագավորներն այդ տարիներին հարձակման հիմնական թիրախ էին դարձրել Կախքի քորեպիսկոպոսությունը³⁵, որի նկատմամբ հաղթանակն Արխազաց թագավորությունը կդարձներ էլ ավելի գորեղ³⁶:

Ջ. Անչաբաձեն, ցույց տալու համար, որ Արխազաց թագավորությունը քաղկեդոնականների միավորման գործում մեծ հաջողություններ էր արձանագրել, մեջ է բերում Ուխտանեսի հետևյալ հիշատակությունը. «Աճումն առնու ազգն այն, և բազմացեալ սփռի յեզր ծովուն աստի և անտի, և շրջի յայն կողմն և ձգի մինչև ի սահմանս Հայոց և Աղուանից, և լինի ազգ և բազում յոյժ, և կոչի անուն աշխարհին Ափխազք, և իւրաքանչիւր անուանք գաւառացն՝ որ շուրջ զիւրև անթիւք, և այլ ևս գաւառք շուրջ զՏիփսիս քաղաքաւ, որ կոչին Ծանարք՝ և Ջավախք՝ և Թռելիք»³⁷: Դրանից կարելի է բխեցնել, որ Արխազաց թագավորությունը զգալիորեն տարածել էր իր գերիշխանության սահմանները՝ հասնելով Տիփիս, Ծանարք, Ջավախք և Թռեղք: Բայց Ջ. Անչաբաձեի տեսակետը չի կարող հիմնավոր լինել այն պարզ պատճառով, որ պատմիչը չի հստակեցնում այդ իրադարձության ժամանակը և հանգամանքները: Ուստի խիստ թեական է դրանք X դ. կեսերին վերագրելը:

Շուտով արխազաց գահի նոր հավակնորդ հայտնվեց՝ ի դեմս Դեմետրեի եղբայր Թեոդոսի, որը եկավ Սամցխե և սկսեց պատրաստվել պատերազմի: Դեմետրեի ուղարկած զորքը նրա հապճեպ հավաքված բանակին պարտության մատնեց, որից հետո Թեոդոսն ապաստանեց Վիրքի իշխաններից Ատրնեքսեի Ձամեցու բերդում՝ Ձամում: Դեմետրեի զորքը պաշարեց բերդը, որտեղից Թեոդոսն անցավ Տայքի Դավիթ կուրապաղատի տիրույթներն ու մեկ տարի ապաստանեց այնտեղ³⁸: Այնուհետև նա տեղավորվեց Կախք՝ Կյուրիկե քորեպիսկոպոսի տիրույթները: Դեմետրեն հաշտության առաջարկ կատարեց եղբորը՝ պայմանով, որ Կյուրիկեն միջնորդ դառնա Թեոդոսի վերադարձի հարցում և խոստացավ չվնասել նրան, ավելին, առաջարկեց համատեղ իշխել Արխազաց թագավորու-

35 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 69-70:

36 Տե՛ս Յ. Ачбадзе, նշվ. աշխ., էջ 134-135:

37 Ուխտանեսի եպիսկոպոս, Պատմություն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, գիրք Բ., Եր., 2011, էջ 532:

38 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 69-70:

թունում: Սակայն Թեոդոսի վերադարձից հետո նա դրժեց երդումը և կուրացրեց եղբորը: Քիչ անց նա վախճանվեց, իսկ արխագաց իշխանները, թագաժառանգ չլինելու պատճառով, Թեոդոսին ազատ արձակեցին ու գահ բարձրացրին (975-978): Թեոդոսը թույլ տիրակալ էր և կուրության պատճառով՝ ոչ գործունյա: Նրա դեմ շուտով սկսեցին հանդես գալ տեղի իշխանները³⁹:

Փաստորեն, արխագաց թագավորների տասնամյակների ջանքերը՝ տիրելու Այսրկովկասի քաղկեդոնական երկրամասերին, ի վերջո ավարտվեցին Թեոդոսի կարճատև գահակալության շրջանում արձանագրված տեղատվությամբ, որից անմիջապես օգտվեցին Արխագաց թագավորության հակառակորդները:

2. Տայքի Դավիթ կուրապաղատը և Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման գործընթացը

975 թ. Կախքի գործն արշավեց Վիրք ու պաշարեց Ուփլիսցիներն: Վիրքի իշխաններից Մարուշի որդի Իվանեն (Իվանե Մարուշիձե) դիմեց Այսրկովկասում ազդեցություն և հեղինակություն վայելող Տայքի Դավիթ կուրապաղատին՝ առաջարկելով արշավել Վիրք, որտեղ կարող էր կամ անձամբ իշխել և կամ իշխանությունը հանձնել արխագաց Գեորգի թագավորի դուստր Գուրանդուխտի և Գուրգեն Բագրատունու որդի Բագրատին: Վերջինս Կղարջքի առաջին թագավոր Ատրներսեսի (899-923) տոհմից էր, նրա որդի Սմբատի զավակ՝ «վրաց թագավոր» տիտղոսը ժառանգած Բագրատ Ռեզվենի (ԽՆ) (958-994) թոռը⁴⁰: Դավիթն անսաց Իվանեի

39 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70-72:

40 Տե՛ս *Сумбат Давитис-дзе*, с. 34-36. Վարդան վարդապետը նշում է, որ արխագաց թագավոր Թևոստից (Թեոդոս) հետո «թագաւորեաց Բագրատ, որդի Գուրգենայ, որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին, ի վերայ Ափխագաց. այս ըստ Մխիթարայ երիցու ասիցն»: **Վարդան վարդապետ**, էջ 91-92: Մխիթար երեցը, ըստ Ղ. Ալիշանի, Մխիթար Անեցին է (տե՛ս նույն տեղում, էջ 92, ծանոթ. 2), սակայն Մխիթար Անեցու աշխատության մեզ հասած հատվածում (տե՛ս **Մխիթար Անեցի**, Մատենան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ **Հ. Մարգարյանի**, Եր., 1983) բացակայում է Գուրգենի՝ հայոց թագավորի որդի լինելու մասին տեղեկությունը: Փոխարենը, այդ մասին հիշատակություն է պահպանել Մխիթար Այրիվանեցին, որը Աշոտ Գ Ողորմածի (953-977) օրոք տեղի ունեցած դեպքերը ներկայացնելիս գրում է. «Աստ եղև սկիզբն թագաւորելոյ Բագրատունեաց ի վերայ Վրաց, զի Գուրգեն ի Վիրս և Սմբատ եղբայր նորա ի Հայս թագաւորեցին» (տե՛ս **Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական**, ի լոյս ընծայեաց Ք. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 71): Հավանաբար, Վարդան վարդապետի հաղորդումը բխում է նման տեղեկությունից, չնայած վերջինիս մեջ «եղբայր նորա» արտահայտությունը բոլորովին էլ չի նշանակում, թե խոսքը Աշոտ Գ թագավորի որդի Գուրգենի՝ Սմբատ Բ-ի հարազատ եղբոր մասին է, այլ, հավանաբար, պատմիչը փորձել է այդ կերպ ներկայացնել ազգակցական կապը հայոց և վրաց Բագրատունիների միջև: Վարդան վարդապետը թեև այդ տեղեկությունից բխող իր եզրակացությունը տվել է, սակայն իր երկի մեկ այլ հատվածում, ներկայացնելով Կղարջքի Բագրատունիների՝ «վրաց թագավոր» տիտղոսը կրած ներկայացուցիչներին, գրում է. «Ատրներսես (Կղարջքի կամ «վրաց» թագավոր՝ 899-923 թթ.-Ա. Ե.), սորա որդի Դավիթ (վրաց թագավոր 923-937 թթ.-Ա. Ե.), սմա եղբորորդի Գուրգէն (Բագրատ ԽՆի որդի Գուրգեն՝ վրաց թագավոր 994-1008 թթ.-Ա. Ե.), որոյ որդին Բագրատ (իմա՝ արխագաց թագավոր Բագրատ Գ - Ա. Ե.)» (տե՛ս **Վարդան վարդապետ**, էջ 82): Այսինքն՝ այստեղ արդեն Գուրգենը ներկայացված է ոչ որպես հայոց թագավորի որդի: Այն, որ Կղարջքի առաջին թագավորի որդի Դավիթը զավակ չուներ և նրանից «վրաց թագավոր» տիտղոսը ժառանգել

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ե (ԺԵ) քաղի, թիվ 4 (44) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2013

ՎԻՄ համահայկական հանդես

հորդորին և զորք մտցրեց Վիրք՝ այնտեղից դուրս մղելով Կախքի ուժերին⁴¹: Նրա մոտ եկավ Իվանեն՝ իր հետ բերելով Բագրատին և նրա հայր Գուրգենին: Կուրապաղատը որդեգրեց Բագրատին՝ որպես Տայքի երկու՝ հարավային ու հյուսիսային մասերի ժառանգորդ⁴² և Ուփլիսցիսեն վերցրեց Իվանեից ու հանձնեց նրան⁴³: Բայց քանի որ Բագրատն անչափահաս էր, Դավիթ կուրապաղատը նրան իշխանակից կարգեց նրա հայր Գուրգենին՝ վրաց իշխաններին հրամայելով. «Մա (իմն Բագրատը – Ա. Ե.) Տայքի, Քարթլիի և Ափխազաց երկրի գահաժառանգն է, իմ որդին և սանը, և ես եմ սրա խնամակալն ու սատարը, սրան հպատակվեք բոլորդ»⁴⁴:

Փաստորեն, Դավիթ կուրապաղատը պատմական դեր խաղաց Աբխազա-վրացական թագավորության ձևավորման գործում՝ շրջանառության մեջ դնելով Բագրատ Բագրատունու արխազաց և վրաց թագաժառանգ հանդիսանալու գաղափարը: Ավելին, Կղարջքի տիրակալների կողմից տասնամյակներ առաջ սկսված զուտ վրացադավանների միավորման գործընթացը շուտով վերածվեց Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական պետության ձևավորման գործընթացի, երբ արխազաց թագավոր հռչակված Բագրատունի իշխանն Աբխազաց թագավորության ներուժը կարողացավ ներդնել Այսրկովկասի քաղկեդոնական երկրների ու երկրամասերի միավորման և մեկ թագավորության կազմում ընդգրկելու գործում:

978 թվականին՝ արխազաց Թեոդոս թագավորի իշխանության վերջին տարում, Վիրքի իշխանները կապ հաստատեցին Կախքի քորեպիսկոպոսի հետ և նրան հանձնեցին Ուփլիսցիս ամրոցը: Գերվեցին արխազաց և վրաց գահաժառանգ Բագրատը, նրա հայր Գուրգենն ու մայրը՝ Գուրանդուխտը: Այդ լուրը զայրացրեց Դավիթ կուրապաղատին, որն արշավեց դեպի Կախք: Քորեպիսկոպոսը անմիջապես հաշտության առաջարկ արեց, ազատ արձակեց գերյալներին և նրանց վերադարձրեց Ուփլիսցիսն⁴⁵:

Արդեն երեք տարի էր, ինչ թագավորում էր Թեոդոս կույրը: Նրա օրոք Աբխազաց թագավորությունը կորցրեց հզորությունը և կանգնեց քայ-

է նրա եղբոր որդի Բագրատ Խևը (վրաց թագավոր՝ 958-994 թթ.), հայտնի է վրացական աղբյուրից (տե՛ս *Сумбат Давитис-дзе*, с. 36): Իշխանի եկեղեցու արձանագրություններից մեկի համաձայն՝ Բագրատ Խևից առաջ «վրաց թագավոր» տիտղոսը կրել է Դավիթ թագավորի եղբայր Բագրատ մագիստրոսը (937-945) (տե՛ս *Е. Такайшвили*, նշվ. աշխ., էջ 36): «Քարթլիի մատյան»-ի համաձայն՝ Բագրատից հետո՝ մինչև 958 թ., «վրաց թագավոր» տիտղոսը կրել է նրա եղբայր, Բագրատ Խևի հայր Սմբատ կուրապաղատը, որից էլ այդ տիտղոսը ժառանգել է Բագրատ Խևը (տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 67): Վարդան վարդապետը, փաստորեն, «վրաց թագավոր» տիտղոսը կրողների ցանկից դուրս է թողել Բագրատ մագիստրոսին, Սմբատ կուրապաղատին և Բագրատ Խևին, չնայած սխալմամբ վերջինիս վերաբերյալ ասված «եղբոր որդի» բառերը վերագրել է նրա որդի Գուրգենին, որն իրականում Դավթի եղբոր՝ Սմբատ կուրապաղատի թոռն էր (տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 67): Բագրատ մագիստրոսին, Սմբատ կուրապաղատին և Բագրատ Խևին վրաց թագավորների ցանկում չի հիշատակում նաև Մխիթար Այրիվանեցի (տե՛ս *Մխիթար Այրիվանեցի*, էջ 22-23):

41 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 70:

42 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71-72:

43 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70:

44 Նույն տեղում, էջ 71:

45 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72:

քայման եզրին: 978 թ. դարձյալ հանդես եկավ Մարուշի որդի Իվանեն, որն այս անգամ, վրաց իշխաններից բացի, կարողացավ համախմբել նաև արխագաց իշխաններին, և նրանք միահամուռ դիմեցին Դավիթ կուրապաղատին՝ Բագրատին դարձնելու իրենց թագավոր: «Քարթլի մատյան»-ը հաղորդում է, որ կուրապաղատը դժկամությամբ համաձայնեց, քանի որ անզավակ լինելու պատճառով Բագրատին որդեգրել էր որպես Տայքի ժառանգորդ, սակայն այն ժամանակ արխագաց և վրաց երկրները մնացել էին անտերունչ, ուստի նա ի վերջո համաձայնեց և Բագրատին ուղարկեց Արխագաց թագավորություն: Թեոդոս կույրին գահընկեց արեցին և Բագրատին օձեցին արխագաց թագավոր, քանի որ նա արդեն չափահաս էր դարձել⁴⁶:

Մարուշի որդի Իվանեի և Դավիթ կուրապաղատի ձեռնարկած քայլերը **Ի. Ջավախիշվիլին** որակում է որպես միասնական վրացական թագավորության հիմնադրման երաշխիք⁴⁷:

Գ. Մելիքիշվիլին կարծում է, որ չպետք է գերազնահատել Տայքի և Կղարջքի դերը 9-10 դդ. Վրաստանի միավորման գործընթացում, քանի որ այդ պարագայում անտեսվում են տարբեր էթնոքաղաքական շրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակները⁴⁸: Միավորման գործընթացի առաջին դիրքում կանգնած էին ոչ թե Կղարջքի տերերը, այլ արխագաց թագավորները, որոնք տիրապետում էին ավելի ընդարձակ ռեսուրսների⁴⁹:

Այդ առումով, հարկ է նշել, որ **Ս. Ջանաշիան** փորձ է կատարել Տայքի և Կղարջքի Բագրատունիների իշխանությունները ներկայացնելու որպես 10-րդ դ. երկրորդ կեսին Այսրկովկասի ամենաընդարձակ պետական կազմավորում, որն, ըստ նրա, իբր թե ընդգրկում էր Տայքը, Կղարջքը, Շավշքը, Աջարան, Սպերը, Արտահանը, Սամցխեն ու Ջավախքը⁵⁰: Այս տեսակետն իր արձագանքն է գտել հետագա որոշ ուսումնասիրողների աշխատանքներում⁵¹:

Տայքի ու Կղարջքի Բագրատունիների տիրույթներին մենք դեռ կանդրադառնանք, իսկ այժմ միայն նշենք, որ Այսրկովկասում ամենաընդարձակը բոլորովին էլ նրանց տիրույթները չէին, այլ Արխագաց թագավորությունը, որը կարողացել էր տիրել Վիրքին՝ էլ ավելի ընդարձակելով իր սահմանները: Բացի այդ, 10-րդ դ. երկրորդ կեսին՝ Սմբատ Բ (977-989) և Գագիկ Ա (989-1020) թագավորների օրոք, Հայոց թագավորությունը զգալի հաջողություններ էր արձանագրել կենտրոնաձիգ իշխանության վերականգնման գործում: Ու թեև այն պատմաքաղաքական առումով այսրկովկասյան թագավորություն չէր, սակայն Այսրկովկասի զարգացում-

46 Տե՛ս նույն տեղում:

47 Տե՛ս **Ի. Ջավախիշվիլի**, նշվ. աշխ., էջ 123-124:

48 Տե՛ս **Գ. Մելիքիշվիլի**, Ավատատիրական Վրաստանի քաղաքական միավորումը և Վրաստանում ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման մի քանի հարցեր, Թբ., 1973, էջ 12 (վրացերեն):

49 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 50-51, 54-56:

50 Տե՛ս **С. Джанашиа**, Об одном примере искажения исторической правды. По поводу книги Н. Токарского «Архитектура древней Армении», Тб., 1947, с. 12.

51 Տե՛ս օր.՝ **В. Степаненко**, Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в., «Античная древность и средние века», вып. 11, Свердловск, 1975, с. 125.

ներում կրկին ձեռք էր բերել վճռորոշ դերակատարություն: Տարածքային առումով Հայոց թագավորությունը զգալիորեն գերազանցում էր ինչպես Արխազաց թագավորությանը, այնպես էլ Տայքի ու Կղարջքի Բագրատունիների իշխանություններին: Ինչ վերաբերում է վերջիններին, ապա նույնիսկ ամենամեծ ցանկության դեպքում հնարավոր չէ դրանք դիտարկել որպես մեկ միասնական պետական կազմավորում, քանի որ նախկինում ականատես եղանք և այսուհետև ևս կտեսնենք, որ, բացի զուտ ավատատիրական մասնատվածությունից, այդ տարածքները մասնատված էին նաև քաղաքականապես: Ուստի 10-րդ դ. երկրորդ կեսի պատմաքաղաքական իրավիճակին հակասող պնդում է մի կողմից՝ Տայքի ու Կղարջքի Բագրատունիների տիրույթներն ընդհանուր առմամբ որպես մեկ միավոր դիտարկելը, իսկ մյուս կողմից՝ դրանք Այսրկովկասի ամենաընդարձակ պետական կազմավորում համարելը:

Մեր քննարկած դեպքերը ցույց են տալիս, որ Արխազաց թագավորությունը մեծ դերակատարություն ունեցավ Այսրկովկասի քաղկեղոնականների միավորման գործընթացում, սակայն փաստ է և այն, որ Հայոց թագավորության աջակցությամբ միավորման առաքելությունն այսուհետև իր վրա վերցրեց Տայքի կուրապաղատ Դավիթը՝ իր պաշտպանության ներքո առնելով Վիրքի ու Արխազաց թագավորության գահաժառանգին: Ուստի առավել ճշգրիտ է **Ջ. Անչաբաձեի** այն տեսակետը, որ քաղկեղոնականների միավորման գործընթացում շահագրգռված էին թե՛ Արխազաց թագավորությունը և թե՛ Տայքի ու Կղարջքի Բագրատունիները, որոնք այդ իսկ պատճառով հանդես էին գալիս որպես հակառակորդներ⁵²:

Իսկ **Գ. Մելիքիշվիլիի** այն տեսակետը, թե չպետք է գերազանահատել Տայքի ու Կղարջքի դերը Վրաստանի միավորման գործում, խիստ հիմնավոր կլիներ, եթե չլիներ 978 թ. իրադարձություններին հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ի (977-989) վճռորոշ մասնակցությունը, որը հնարավորություն տվեց Դավիթ կուրապաղատին հաջողության հասնելու սեփական ծրագրերում: Խնդիրն այն է, որ Բագրատին որդեգրելուց հետո իրադարձությունները, ինչպես տեսանք, շուտով այլ ընթացք ստացան: Դավիթ կուրապաղատը սկսեց խորհել Բագրատ Բագրատունուն արխազաց գահին բազմեցնելու վերաբերյալ, սակայն այդ նպատակը կյանքի կոչելիս նա կարիք ուներ ուժեղ դաշնակցի, ուստի օգնության համար դիմեց հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ին: Ատողիկը տեղեկացնում է, որ արխազաց թագավոր Թեոդոսի (Թևոսաս) փոխարեն «կիրապաղատն Դավիթ և Սմբատ արքայ Հայոց թագաւորեցուցին Ափխազաց զՍմբատ՝ որդի Գուրգենայ, թոռն Բագարատայ թագաւորին Վրաց»⁵³: Պարզ է, որ արխազաց գահին բազմած Սմբատը նույն ինքը Բագրատ Բագրատունին է, սակայն այստեղ կարևորն այն է, որ ի տարբերություն վրացական աղբյուրների տեղեկությունների՝ Ատողիկը հայտնում է, որ Բագրատի գահ բարձրանալուն մասնակցել է նաև հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ն: **Ջ. Անչաբաձեն** կարծում է, որ այս տեղեկությունը ճշգրիտ է, քանի որ Դավիթ կուրապաղատը դժվար թե նման քայլ ձեռնարկեր՝ առանց ստանալու տարածաշրջանի

52 Տե՛ս 3. Анчабадзе, նշվ. աշխ., էջ 134-135:

53 Ատողիկ, էջ 805:

հզորագույն տիրակալներից մեկի՝ հայոց թագավորի աջակցությունը⁵⁴: Այն, որ իրոք Բագրատին արխագաց գահին են բազմեցրել Դավիթ կուրապաղատն ու Սմբատ Բ-ն, ցույց է տալիս Դավթի որդի Սմբատի երկի՝ Է. Թաղայշվիլի թարգմանությունը, որտեղ, ի տարբերություն հետագա թարգմանությունների, նշված է, որ Բագրատին պարզապես «դարձրին արխագաց թագավոր»⁵⁵:

Արխագաց թագավորությունում Բագրատ Բագրատունու գահակալությամբ ձևավորվեց նոր իրավիճակ, երբ Կղարջքի Բագրատունիներն արդեն կարող էին Արխագաց թագավորության ներուժն ի սպաս դնել սեփական նկրտումների իրականացման գործին: Ահա այս իրողությունն է, որ էական ազդեցություն ունեցավ դեպքերի հետագա զարգացման վրա: Կարելի է արձանագրել, որ դրանցում մեծ դեր խաղաց Սմբատ Բ-ի միջամտությունը:

Սկզբում Բագրատ Գ-ն (978-1014) հանդես էր գալիս միայն որպես արխագաց թագավոր: Այդ է վկայում նրա հանձնարարությամբ գրված «Արխագաց թագավորների դիվան»-ում տեղ գտած հետևյալ վերջաբանը. «Նրանցից (իման արխագաց թագավորներից - Ա. Ե.) հետո կամեցավ աստված, և ես՝ Բագրատ Բագրատունիս, երանելի Գուրգենի որդին, արխագաց թագավոր Գեորգիի դստեր որդին, տիրեցի Արխագաց երկրին՝ իմ մայրենի ժառանգությանը և որքան ժամանակ կթագավորեմ, հայտնի է [միայն] աստծուն»⁵⁶:

Բագրատ Գ-ն սկզբում գահընկեց թագավոր Թեոդոս Կույրին ուղարկեց Դավիթ կուրապաղատի մոտ, իսկ երկու տարի անց՝ 980 թ., զորք մտցրեց Վիրք: «Քարթլիի մատյան»-ը տեղեկացնում է, որ Վիրքում իշխում էր նրա մայր Գուրանդուխտը, սակայն, դատելով հետագա հիշատակություններից, նրա իշխանությունը խիստ սահմանափակ էր: Վիրքի իշխանները զորք ժողովեցին ու դուրս եկան Բագրատ Գ-ի դեմ պատերազմի: Արխագաց բանակը հաղթանակի հասավ, որից հետո Բագրատ Գ-ն կայունացրեց իրավիճակը Վիրքում: Այնուհետև նրան հայտնի դարձավ, որ Արխագաց թագավորությունում իրավիճակը լարված է, և մորն իր հետ վերցրած՝ վերադարձավ Արխագաց թագավորություն⁵⁷:

Փաստորեն, Բագրատ Գ-ն իր թագավորության առաջին տարիներին փորձ կատարեց գերիշխանություն հաստատելու նաև Վիրքում, սակայն գործերը նրան ստիպեցին անմիջապես վերադառնալ Արխագաց թագավորություն⁵⁸:

Տարիներ անց՝ 988 կամ 989 թ.⁵⁹, Բագրատ Գ-ն արշավանքի դուրս եկավ դեպի Թռեղք, որտեղ Կղեկարն բերդում իշխում էր Ռատ Լիպա-

54 Տե՛ս 3. Анчабадзе, նշվ. աշխ., էջ 168:

55 Жизнь и известие о Багратидах, царях наших грузинских, откуда они явились в эту страну, или с какого времени владеют они царством Грузинским, которое написал Сумбат, сын Давида, пер. Е. Такайшвили, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 28, Тифлис, 1900, с. 154.

56 Сообщения средневековых грузинских письменных источников об Абхазии, Сухуми, 1986, с. 13.

57 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 72:

58 Տե՛ս նույն տեղում:

59 Տե՛ս Ի. Զավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 126:

րիտյանը՝ տիրելով Մանգլեաց փոքր գավառին և Սակուրքին (Սկվիրեթ, Սակուրեթ): Նա հրաժարվում էր ենթարկվել Բագրատ Գ-ին: Մինչ վերջինիս զորքը ձանապարհին էր, Տայքի Դավիթ կուրապաղատին լուր բերեցին, թե Բագրատը դուրս է եկել նրա դեմ և կամենում է սպանել նրան⁶⁰: Դավիթ կուրապաղատը հավաքեց զորքերը նրան դիմակայելու համար: Կուրապաղատին միացավ նաև արխազաց թագավոր Բագրատի պապ վրաց թագավոր Բագրատ Խևը, որն իր հերթին անհանգստանում էր, որ իր որդի, արխազաց թագավոր Բագրատի հայր Գուրգենը (մահ.՝ 1008 թ.) կխլի իր տիրույթները: Դավիթ կուրապաղատն օգնության կանչեց հայոց թագավորներին՝ Սմբատ Բ-ի գլխավորությամբ, որոնք միացյալ զորքերով շարժվեցին դեպի Ջավախք: Դավիթ կուրապաղատի ուղարկած զորախումբը Շավշթի սահմանին հարձակվեց որդուն օգնության շտապող Գուրգենի վրա և պարտության մատնեց նրան: Այդ ժամանակ Բագրատն արդեն հասել էր Թռեղք: Տեղեկանալով իրավիճակին և հասկանալով, որ Դավիթ կուրապաղատի դեմ պատերազմել չի կարող, Բագրատը միայնակ ներկայացավ նրան և հայտնեց, որ իրականում եկել է պատերազմելու անհնազանդ Ռատի դեմ: Ըստ «Քարթլիի մատյան»-ի՝ կուրապաղատը հավատաց նրան և արտոնեց հնազանդեցնելու Ռատին: Ռատն ի վերջո հնազանդվեց և, լքելով իր տիրույթները, հեռացավ Գվիրիլա գետի և Լիխի լեռնաշղթայի միջև գտնվող Արգվեթ գավառը⁶¹ իր պապենական ոստանը⁶²:

Այս դեպքերի մասին Ասողիկը հաղորդում է կարևոր տեղեկություններ, որոնք լույս են սփռում մի շարք մույթ անցքերի վրա: Պատմիչը հայտնում է, որ երբ Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենին սեփական տիրույթներից քշեց վերջինիս հայր, վրաց թագավոր Բագրատ Խևը, թերևս Դավիթ կուրապաղատի աջակցությամբ, 988 թ. «թագաւոր Արխազաց խաղայ զարաւք բազմաւք ի Սարմատացւոց աշխարհէն ի վերայ կիւրապաղատին Տայոց Դաւթի ... յայսկոյս անցեալ ընդ Կովկասային լերինսն, գայ բանակի յեզերս Կուրն կոչեցեալ գետոյ:

Եւ կիւրոպաղատն Տայոց Դաւիթ և թագաւորն Վրաց Բագարատ (իմս Բագրատ Խև-Ա. Ե.) առաքեն առ թագաւորն Հայոց Սմբատ՝ կոչել յազնականութիւն իւրեանց»⁶³: Հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ն հավաքեց հայոց զորքն ու արշավանքի դուրս եկավ: Դատելով Ասողիկի տեղեկություններից՝ հավաքվել էին Վասպուրականի, Սյունյաց և Հայոց Արևելից կողմանց զորքերը: Վերջիններս Սմբատ Բ-ի գլխավորությամբ միացան Դավիթ կուրապաղատի բանակին և, շարժվելով առաջ, հասան Ջավախք: Արխազաց թագավոր Բագրատ Գ-ն հաշտություն առաջարկեց, որն ընդունվեց հակառակորդների կողմից: Դավիթ կուրապաղատը Բագրատից

60 Ն. Բերձենիշվիլին կարծում է, որ Ռատը դիտավորյալ է նման լուր տարածել՝ Դավիթ կուրապաղատին ու Բագրատ Գ-ին թշնամացնելու նպատակով: Տե՛ս Ն. Բերձենիշվիլի, Վրաստանի պատմության հարցեր, հ. VII, Թբ., 1974, էջ 14 (վրացերեն):

61 Տե՛ս Մ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Եր., 1963, էջ 39:

62 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 72-73: Տե՛ս նաև՝ Մ. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, «Ն. Մառի անվան կարիների աշխատություններ», N 2, Եր., 1947, էջ 114-116:

63 Ասողիկ, էջ 805-806:

վերցրեց Մակուրը բերդը և օգնության դիմաց հանձնեց հայոց թագավորին⁶⁴: Ասողիկի տեղեկություններից կարելի է բխեցնել հետևյալ կարևոր իրողությունները.

ա. Աբխազաց թագավոր Բագրատը հարձակում էր գործել Տայքի կուրապաղատ Դավթի վրա, ուստի նրանց միջև առկա էին լուրջ հակասություններ,

բ. աբխազաց թագավոր Բագրատը դեռևս աբխազաց և վրաց թագավոր չէր, քանի որ թե՛ «վրաց թագավոր» տիտղոսը, թե՛ վրացադավան երկրամասերից շատերը նրան չէին պատկանում: Ավելին, բուն Վիրքում ևս, ինչպես տեսանք, նրա գերիշխանությունը երբեմն վիճարկվում էր: Պատահական չէ, որ հայկական և վրացական աղբյուրներում նա պարզապես հիշատակվում է որպես աբխազաց թագավոր⁶⁵,

գ. «վրաց» թագավոր է հիշատակվում մեկ այլ Բագրատ, որը վրացական աղբյուրներում հայտնի է որպես Բագրատ Խև և որպես աբխազաց թագավոր հռչակված Բագրատի պապ,

դ. Բագրատի դրությունը Վիրքում այնքան անկայուն էր, որ նրա հորը Կղարջքում գրկեցին տիրոջներից,

ե. Վիրքում տեղի ունեցող գործընթացներում լուրջ դերակատարություն ուներ հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ն:

Ասողիկի տեղեկություններից կարելի է բխեցնել այլ իրողություններ ևս: Երբ 990 թ. Դավիթ կուրապաղատը գրավեց Մանազկերտը, Հայոց թագավորությանը հարևան ամիրայությունների զորքերը Ատրպատականի Մամլան ամիրայի գլխավորությամբ արշավեցին դեպի Մանազկերտ և հասան Ծաղկոտն գավառը: Նրանց ընդառաջ դուրս եկան հայոց Գագիկ Ա թագավորի (989–1020), Տայքի Դավիթ կուրապաղատի և վրաց թագավոր Բագրատ Խևի միացյալ զորքերը՝ ստիպելով հակառակորդին նահանջել⁶⁶: Ի դեպ, Գագիկ Ա-ն համարվում էր «շահնշահ Հայոց և Վրաց»: Անիի Կաթողիկե եկեղեցու կառուցման արձանագրության մեջ նշված է, որ «Ի:ՆԾ: Թ[ուխ] Հայոց (1001 թ. – Ա. Ե.) ... ի մեծափառ թագաւորութեանն Գագկա Հայոց և Վրաց շահանշահի, եւ Կատրանիդէ Հայոց թագուիի ... հրամանաւ առն իմո Գագկա շահանշահի, շինեցի զՍուրբ Կաթաղիկէս... (ընդգծումը մերն է–Ա. Ե.)»⁶⁷: Փաստորեն, հայոց հզոր արքան պահպանում էր գերագահ դիրքը վրացադավանների միջավայրում:

Այս շրջանում դաշինք գոյություն ուներ հայոց թագավորի, Տայքի կուրապաղատի և աբխազաց թագավոր Բագրատի պապ՝ «վրաց» թագավոր Բագրատի միջև, որը սեփական որդուց խլել էր նրա տիրոջները, որի հետևանքով, ինչպես վերը տեսանք, Բագրատ Գ-ն արշավանքի դուրս եկավ Դավիթ կուրապաղատի դեմ: Արդեն 998 թ., երբ տեղի ունեցավ Ատրպատականի ամիրա Մամլանի հաջորդ արշավանքը Դավիթ կուրա-

64 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 806:

65 Տե՛ս նույն տեղում, «Քարթլի մատյան», մաս Ա, էջ 73 և այլն:

66 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 816:

67 Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Եր., 1966, էջ 35: Գագիկը որպես Հայոց և Վրաց շահնշահ է հիշատակված նաև Անիի Աբղարիթ Պահլավունու եկեղեցու արձանագրություններից մեկի մեջ: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48:

պաղատի դեմ, Ծմբոյի ճակատամարտում թշնամուն պարտության մատնեցին Հայոց և Վրաց շահնշահ Գագիկ Ա-ի, Դավիթ կուրապաղատի և վրաց թագավոր Գուրգենի՝ Բագրատ Խևի որդու միացյալ զորքերը⁶⁸: Ըստ որում՝ պատմիչը գրում է, որ Բագրատ Խևը, որին պատմիչը ներկայացնում է որպես վրաց թագավոր⁶⁹, արդեն վախճանվել էր, և նրա փոխարեն թագավորում էր որդին՝ Գուրգենը⁷⁰:

Այդ կարևոր իրադարձություններին անմասն էր արխագաց թագավոր Բագրատ Գ-ն: Հայոց թագավորի և Տայքի կուրապաղատի դաշինքն այնքան հզոր էր, որ նրանց առջև տարիներ առաջ նահանջած արխագաց թագավորն այլևս չէր խառնվում տարածաշրջանի կարևոր իրադարձություններին: Թերևս ձիշտ է Մ. Լորդկիպանիձեի այն տեսակետը, որ Դավիթ կուրապաղատը, հավանաբար, 988 թ. արխագաց Բագրատ Գ թագավորին զրկել էր իր ժառանգությունից⁷¹: Այնուհետև Դավիթ կուրապաղատն իր տիրույթները կտակեց Բյուզանդական կայսրությանը⁷²:

Ակնհայտ է, որ Դավիթ կուրապաղատը, որը սկզբնապես մեծ դեր խաղաց Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման գործընթացում, դեպքերի բերումով դարձավ այդ գործընթացի հիմնական հակառակորդներից մեկը: Այդ պատճառով Բագրատ Գ-ն սկսեց մտածել նրանից ազատվելու մասին:

3. Արխագաց թագավոր Բագրատ Գ-ն և Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական թագավորության ձևավորումը

Դատելով «Քարթլիի մատյան»-ի հաղորդած տեղեկություններից՝ Բագրատ Գ-ի գահակալության սկզբում Արխագաց թագավորությունում ամեն ինչ չէ, որ հարթ էր ընթանում, և որոշ իշխաններ անհնազանդություն էին դրսևորում նոր թագավորի նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով իր թագավորության առաջին տարիներին Բագրատ Գ-ի գլխավոր հոգսը Արխագաց թագավորությունում ամրապնդվելն էր⁷³:

Հարկ է ուշադրություն դարձնել նաև Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական թագավորության ձևավորման գործում Բագրատ Գ-ի ձեռնարկած այն քայլերին, որոնց հետազոտողները գրեթե չեն անդրադառնում: «Քարթլիի մատյան»-ը Բագրատ Գ-ի թագավորելու վերջին շրջանն ամփոփելիս մասնավորապես պատմում է, որ «Բագրատունի քանի թագավորների և կուրապաղատների մասին խոսեցինք վերը, որոնցից ոմանք թագավորել են Քարթլիում և ոմանք Սամցխե-Տայքում, մինչև այս Բագրատի գահ բարձրանալը: Եվ երբ թագավոր դարձավ, արդեն ոմանք

68 ՏՆՍ Ասողիկ, էջ 818:

69 ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 805:

70 ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 818:

71 ՏՆՍ Մ. Լորդկիպանիձե, *Из истории грузино-византийских взаимоотношений на грани X-XI вв.*, «Вопросы истории Грузии феодальной эпохи», т. II, Тб., 1972, с. 32.

72 ՏՆՍ Ասողիկ, էջ 822; В. Розен, Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийскаго, СПб., 1883, с. 27.

73 ՏՆՍ «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 72:

վախճանվել էին, և ոմանք էլ սրա օրոք մահացան: Սրա ժամանակ ուրիշ Բագրատունի այլևս չկար, բացի Բագրատ Արտանուջելու որդիներ Սմբատից և իր եղբայր Գուրգենից, որոնք թագավորում էին Կղարջքում...»⁷⁴:

Նրանցից առաջինը մահացավ 1011, իսկ երկրորդը՝ 1012 թ.: Ըստ որում՝ Բագրատ Գ-ն նրանց խաբեությանը հրավիրեց Փանասկերտ, ձերբակալեց և տեղափոխեց Թմոզվ բերդ (Թմկաբերդ), որտեղ էլ նրանք կնքեցին իրենց մահկանացուն⁷⁵:

Կ. Թումանովը, անդրադառնալով 9-10 դդ. սահմանագլխին գոյատևող Կղարջքի Բագրատունիների ներկայացուցիչներին, եկել է այն հիմնավոր համոզման, որ Բագրատ Գ-ից ու նրա հայր Գուրգենից բացի այդ ժամանակ մնացել էին միայն Դավիթ կուրապաղատը և բուն Կղարջքի տերեր Սմբատն ու Գուրգենը⁷⁶: Վերջիններիս ոչնչացումը Բագրատ Գ-ին ազատելու էր հիմնական հակառակորդներից:

Հետևողականորեն վերացնելով Կղարջքի մեծամեծերին և տիրանալով նրանց հողերին՝ Բագրատ Գ-ն կարողացավ իր տիրույթներում ներառել Արխագաց թագավորությունից բացի նաև Վիրքը, Կախքը, Կղարջքը և Տայքի այն հատվածը, որտեղ գտնվում էր Փանասկերտը⁷⁷: **Ս. Բարաթովը**, խոսելով Բագրատ Գ-ի գործունեության մասին, նշում է, որ նրա վրա բիծ կա, քանի որ նա իր թագավորությունում մասնատվածությունը հաղթահարելու համար դիմել է ծայրահեղ քայլերի՝ կոտորելով Կղարջքի Բագրատունիներին⁷⁸:

Այս համատեքստում խիստ կարևորվում են Արխատակես Լաստիվերտցու, Մատթեոս Ուռհայեցու և Սմբատ Սպարապետի այն տեղեկությունները, թե Դավիթ կուրապաղատին իրականում դավադրաբար սպանել են⁷⁹: Արխատակես Լաստիվերտցին տեղեկացնում է, որ «նոքա (իմա՛ Տայքի ազատները – Ա. Ե.) յաուր մեծի հինգշաբաթին դեղ մահու խառնեալ ի խորհուրդ պատարագին արբուցին նմա (իմա՛ Դավիթ կուրապաղատին – Ա. Ե.), և հեղձամահ արարեալ գերանելի անձն՝ բարձին ի կենացս, ձանձրացեալ կենօք նորա, վասն առաջիկայ խոստմանցն՝ որ ի թագաւորէն ակն ունէին»⁸⁰: Պատմիչը նշում է, որ Տայքի ազատների գլխին թափված արհավիրքները, մասնավորապես այն, որ կայսերական բանակում ծագած բախման ժամանակ կոտորվեցին Տայքի բոլոր ազատները, նրանց վերոհիշյալ հանցագործության պատճառով եղան⁸¹: Այս տեղեկությանը որոշ մանրամասներ են հավելվում Մատթեոս Ուռհայեցու հիշատակությունները: Ըստ պատմիչի՝ Տայքի իշխանները որոշեցին սպանել նրան, և

74 Նույն տեղում, էջ 75, տե՛ս նաև՝ Жизнь и известие о Багратидах..., с. 160.

75 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 75:

76 Տե՛ս С. Toumanoff, The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century, «Le Museon», vol. 74, 1961, p. 5-42.

77 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 75-76:

78 Տե՛ս История Грузии князя С. Баратова, тетрадь II-III, История средних веков, С.-Петербург, 1871, с. 43-46.

79 Ն. Ադոնցը կարծում է, որ Դավիթ կուրապաղատի սպանության վերաբերյալ տեղեկությունները հիմնազուրկ են: Ցավոք, մեզ չի հասել Ն. Ադոնցի ձեռագրի՝ այդ տեսակետի հիմնավորմանը նվիրված հատվածը: Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 399, 570, ծանոթ. 9:

80 Պատմություն Արխատակեսի Լաստիվերտցու, աշխատասիրությանը Կ. Յուզբաշյանի, Եր., 1963, էջ 23:

81 Տե՛ս նույն տեղում:

այդ գործը ստանձնեց Իլարիոն եպիսկոպոսը: Նա սկզբում եկեղեցում թունավորված հաղորդության հաց մատուցեց կուրապաղատին, իսկ հետո գիշերը բարձով խեղդամահ արեց նրան: Պատմիչն այնուհետև պատմում է, որ Բյուզանդիայի Բարսեղ (Վասիլ) Բ կայսրը (976–1025) չարաչար մահով սպանել տվեց Իլարիոնին կատարածի համար, քանի որ Դավիթին հոր նման էր ընդունում⁸²: Սմբատ Սպարապետը պատմում է, որ «արք անօրէնք ի տանէն Դաւթի խոհեցան սպանանել զԴաւիթ» և խեղդամահ արեցին նրան Իլարիոն եպիսկոպոսի ձեռքով: Օրեր անց նրանք մահվան դատապարտվեցին կայսեր հրամանով⁸³: Վրացական աղբյուրներում Դավիթ կուրապաղատի մահվան այս հանգամանքները բացակայում են:

Ճ. Բարթիկյանը կարծում է, որ Դավիթ կուրապաղատի սպանության մեջ խառն էին բյուզանդացիները, որոնք ցանկանում էին օր առօր տիրանալ նրա ժառանգությանը, քանի որ Դավիթ կուրապաղատն իր տիրությունները կտակել էր կայսրությանը: Ըստ հեղինակի՝ Իլարիոն եպիսկոպոսը Բյուզանդիայի գործակալն էր⁸⁴: Բայց քանի որ, Ասողիկի տեղեկության համաձայն, Դավիթ կուրապաղատի դեմ հանդես գալու փորձ Բագրատ Գ-ն արդեն կատարել էր, ըստ որում՝ վրացական աղբյուրում ասվում է, որ կուրապաղատին հայտնել էին, որ Բագրատ Գ-ն նրա մահն էր կամենում, ինչպես նաև հավելելով այն, որ Բագրատ Գ-ն հետևողականորեն վերացրեց Կղարջքի Բագրատունի մեծամեծերին, մենք հակված ենք հիմնավոր համարելու Արիստակես Լաստիվերտցու, Մատթեոս Ուռհայեցու և Սմբատ սպարապետի տեղեկությունները: Սակայն նրանցից առաջինը սպանության դրդապատճառը կապում է Բյուզանդիայի կայսեր նկրտումների հետ, իսկ մյուսները՝ ոչ: Բայց, քանի որ ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու և Սմբատ սպարապետի՝ Բյուզանդիայի կայսրը պատժեց մարդասպաններին⁸⁵, կարող ենք համոզված ասել, որ նա անմասն էր սպանությունից, ավելին, սպանության պատվիրատուն հավանաբար հենց Բագրատ Գ-ն էր: Այն, որ Դավիթ կուրապաղատն իրականում սպանվել է, և սպանության մեջ խառն է եղել Բագրատ Գ թագավորը, նախկինում էլ քննարկվել է տարբեր հետազոտողների կողմից⁸⁶:

Վերևում արդեն անդրադարձանք այն իրողությանը, որ, սկզբում հանդես գալով Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորմանն աջակցողի դերում, Դավիթ կուրապաղատը հետո վերածվեց այդ միավորման հակառակորդի: Բագրատ Գ-ն լավ էր հասկանում, որ Այսրկովկասի

82 Տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 37–38:

83 Տե՛ս Տարեգիրք Սմբատայ սպարապետի, Փարիզ, 1859, էջ 41:

84 Տե՛ս Ճ. Բարթիկյան, Հայաստանի նվաճումը Բյուզանդական կայսրության կողմից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, N 2, էջ 86, տե՛ս նույնի՝ Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X–XI դդ., «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1996, N 2, էջ 16–17:

85 Մ. Ճանաչյանը կարծում է, որ վերացնելով մարդասպաններին՝ կայսրը ցանկանում էր վերացնել իր արարքի բոլոր հետքերը: Տե՛ս Ճ. Մեսրոպ Ճանաչյան, Դաւիթ կուրապաղատ (պատմական ուսումնասիրութիւն), Վենետիկ, 1972, էջ 56:

86 Տե՛ս Z. Avalichvili, La Succession du curopalate David d'Iberie, dynaste de Tao, Secretariat de la Revue «Byzantion», VIII, Bruxells, 1933, p. 190–191; K. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв., М., 1988, с. 137, 141; Է. Դանիելյան, Վասիլ Բ-ի 1000 թ. արևելյան արշավանքի նպատակը և երթուղին, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1973, N 10, էջ 63 և այլն:

քաղկեդոնականների միջավայրում գերիշխանության հասնել չէր կարող, քանի դեռ կենդանի էր հայոց թագավորների աջակցությունը վայելող հզոր Դավիթ կուրապաղատը: Ըստ որում՝ խնդիրը ոչ թե Դավիթ կուրապաղատի տիրություններն էին, որոնք այսպես թե այնպես կտակվել էին կայսրությանը, այլ հենց Վիրքում վճռորոշ դերակատարություն ունեցող և մեծ հեղինակություն վայելող կուրապաղատի գոյությունը:

Ի վերջո, ամբողջացնելու համար Բագրատ Գ-ի կողմից Դավիթ կուրապաղատին ոչնչացնելու վերաբերյալ տեսակետի հիմնավորումները, հարկ ենք համարում անդրադառնալ մի հույժ կարևոր հարցի: Իշխանի եկեղեցու արձանագրություններից մեկում Դավիթ կուրապաղատի պապ, հայոց Սմբատ Ա արքայի կողմից «վրաց թագավոր» հռչակված Կղարջքի առաջին թագավոր Ատրներսեհի որդի Բագրատ մագիստրոսը, որը վախճանվել է 945 թ., ներկայացված է որպես վրաց թագավոր⁸⁷: Բագրատից հետո «վրաց թագավոր» տիտղոսը, որը, անկասկած, Սմբատ Ա թագավորից Ատրներսեհի ստացած և ժառանգական դարձած տիտղոսն է, նրա որդուն՝ Ատրներսեհին (մահ.՝ 961 թ.) չի անցել, քանի որ վերջինս հիշատակվում է սկզբում որպես մագիստրոս, այնուհետև՝ կուրապաղատ, իսկ կյանքի վերջում՝ վանական⁸⁸: Բագրատ մագիստրոսից հետո «վրաց թագավոր» տիտղոսն անցել է նրա եղբայր Սմբատ կուրապաղատին, իսկ հետո՝ վերջինիս որդի Բագրատ Խևին⁸⁹: Է. Թաղայշվիլի պնդումը, թե Բագրատ Խևը վրաց թագավոր է դարձել 958 թ.⁹⁰, հիմնված է այն իրողության վրա, որ նրա հայր Սմբատ կուրապաղատը վախճանվել է հենց այդ թվականին, որից հետո, ըստ Դավթի որդի Սմբատի, Բագրատ Խևին կարգել են վրաց թագավոր⁹¹: Այսպիսով, արձանագրենք, որ Բագրատ մագիստրոսից հետո «վրաց թագավոր» տիտղոսին տիրել է նրա եղբայր Սմբատը, որից այն փոխանցվել է նրա որդի Բագրատ Խևին 958 թ.: Ուստի Տայքի Դավիթ կուրապաղատը, որի պապը եղել է «վրաց» թագավոր, կարող էր և հանդիսանում էր «վրաց թագավոր» տիտղոսի հիմնական հավակնորդներից մեկը, առավել ևս, որ Բագրատ Խևը թշնամացել էր որդու և թոռան դեմ ու համագործակցում էր նրա հետ: Իսկ այն, որ Մարուշի որդի Իվանեն, ինչպես տեսանք, Դավիթ կուրապաղատին առաջարկում էր կամ անձամբ իշխել Վիրքում, կամ այն հանձնել Բագրատ Խևի թոռ Բագրատին, արդեն իսկ ցույց է տալիս, որ կուրապաղատը ընկալվում էր որպես վրացական գահի հավակնորդ:

Փորձ է կատարվել ցույց տալու, թե Բագրատ Գ-ն «վրաց թագավոր» տիտղոսը ժառանգել է Տայքի Դավիթ կուրապաղատից⁹², որը Յահիա Անտիոքցու երկում հանդես է գալիս որպես «վրաց թագավոր»⁹³: Սակայն

87 Տե՛ս *Е. Такайшвили*, նշվ. աշխ., էջ 36:

88 Տե՛ս *Сумбат Давитис-дзе*, с. 36. Տե՛ս նաև *Е. Такайшвили*, նշվ. աշխ., էջ 36-37:

89 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 67:

90 Տե՛ս *Е. Такайшвили*, նշվ. աշխ., էջ 37:

91 Տե՛ս *Сумбат Давитис-дзе*, с. 36.

92 Տե՛ս *Очерки истории Грузии*, т. II, Тб., 1988, с. 328, Ը. Մանանդյանը կարծում է, որ Դավիթ կուրապաղատը վրաց թագավոր է հռչակվել 988 թ.: Տե՛ս Ը. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Բ մասի նյութեր (մարզպանության հաստատումից Հայաստանում մինչև Բագրատունյաց թագավորության անկումը), Եր., 1960, էջ 47:

93 *В. Розен*, նշվ. աշխ., էջ 24, 27:

վերջին տեղեկությունը հազիվ թե հավաստի է, քանի որ հայկական և վրացական աղբյուրներում Դավիթը ներկայացվում է հիմնականում որպես Տայքի կամ վրաց կուրապաղատ⁹⁴: Մինչև 994 թ. «վրաց թագավոր» տիտղոսը կրում էր Բագրատ Խևը, իսկ նրանից հետո որդին՝ Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենը⁹⁵: Վերևում տեսանք, որ Բագրատ Խևից հետո հայոց թագավորի և Տայքի կուրապաղատի դաշինքին 998 թ. դրությամբ միացել էր Գուրգենը, որն այդ ժամանակ հիշատակվում է որպես վրաց թագավոր: Վրաց թագավորի դաշինքն այդ տիտղոսի հավակնորդներից մեկի հետ պետք է խիստ անհանգստացներ դրա գլխավոր հավակնորդին՝ Բագրատ Գ-ին, որը վերացնելով կուրապաղատին, դրանից անմիջապես հետո հակադրության մեջ մտավ հոր հետ: Դատելով վերոհիշյալից, ամենայն հավանականությամբ, Դավիթ կուրապաղատը «վրաց թագավոր» տիտղոսը չի կրել:

«Քարթլիի մատյան»-ը, ներկայացնելով Տայքի Դավիթ կուրապաղատի մահից (1000 թ.) հետո տեղի ունեցածը, հաղորդում է, թե բյուզանդական զորքը ռազմակալեց նրա տիրույթները: Դրանից հետո կայսեր մոտ մեկնեցին արխագաց թագավոր Բագրատ Գ-ն ու նրա հայր Գուրգենը: Առաջինին կայսրը տվեց կուրապաղատի, իսկ երկրորդին՝ մագիստրոսի տիտղոս՝ հորն ու որդուն թշնամացնելու նպատակով⁹⁶: Այս իրադարձությունը նկարագրում են նաև Ասողիկն ու Արիստակես Լաստիվերտցին՝ Բագրատ Գ-ին ներկայացնելով միայն որպես արխագաց թագավոր, ինչպես նաև հավելելով, որ Դավիթ կուրապաղատի տիրույթները կայսրը նվաճել է Բագրատ Գ-ին ու Գուրգենին տիտղոսներ շնորհելուց հետո⁹⁷:

Հովհաննես Սկիլիցեսը հաղորդում է, որ Քարսել Բ կայսրը, երբ հանդիպեց Բագրատ Գ-ին ու ուն Գեորգիի, վերջինիս հորդորեց բավարարվել իր տիրույթներով և այլոց տիրույթներին չհավակնել⁹⁸: **Հ. Քարթլիյանը** կարծում է, որ Հովհաննես Սկիլիցեսը շփոթում է, քանի որ Գեորգին իրականում Բագրատ Գ-ի որդին ու հաջորդն էր, իսկ կայսրը հանդիպելու համար Բագրատ Գ-ի հետ մեկնել էր նրա հայր Գուրգենը: Նա կարծում է, որ խոսքն իրականում վերաբերում է հետագա իրադարձություններին, երբ Բագրատ Գ-ի մահից հետո կայսրությունը փորձեց հետ ստանալ նրան հանձնված տիրույթները⁹⁹: Առավել հավանական է թվում, որ խոսքն իրականում Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենի մասին է, որը կայսրից մագիստրոսի տիտղոս էր ստացել:

Խնդիրն այն է, որ Գուրգենը մեծ հավակնություններ ուներ: Հարկ է այստեղ պարզաբանել մի կարևոր իրողություն ևս, որը լույս է սփռում տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա: Փաստորեն, Կղարջքի Բագրատունիների այն ճյուղը, որի ներկայացուցիչն էր Բագրատ Խևը, կրում

94 Ասողիկ, էջ 805–806, Տես «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 70–72 և այլն:

95 Տես Ասողիկ, էջ 818:

96 Տես «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 73:

97 Տես Ասողիկ, էջ 823, Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 24:

98 Տես Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ, Հովհաննես Սկիլիցես, թարգմ. քննադրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Քարթլիյանի, Եր., 1979, էջ 75:

99 Տես նույն տեղում, էջ 320–321, ծանոթ. 312:

էր «վրաց թագավոր» տիտղոսը, քանի որ հանդիսանում էր Կղարջքի առաջին թագավոր Ատրնէրսեւի ժառանգորդը: Քանի դեռ կենդանի էր Բագրատ Խնը, նրա որդի Գուրգենը «վրաց թագավոր» չէր կոչվում: Ատողիկը, օրինակ, նրան առաջին անգամ այդ տիտղոսով է կոչում Բագրատ Խնի մահից հետո¹⁰⁰:

Փաստորեն, եթե «վրաց թագավոր» տիտղոսը պատկանում էր Բագրատ Խնին, իսկ նրանից հետո՝ նրա որդի Գուրգենին, ապա արխագաց թագավոր Բագրատ Գ-ն արխագաց և վրաց թագավոր կարող էր դառնալ միայն հոր՝ Գուրգենի մահից հետո: Մինչ այդ նա միայն արխագաց թագավոր էր, ինչպես և հիշատակված է աղբյուրներում: Ի դեպ, վերևում հիշատակված երկու իրադարձությունների ժամանակ հայոց թագավորի և Տայքի կուրապաղատի դաշնակիցը առաջին դեպքում Բագրատ Խնն էր, իսկ երկրորդ դեպքում՝ նրա որդի Գուրգենը: Ստացվում է, որ 994 թ. հետո վրաց թագավոր տիտղոսը կրող Գուրգենը ևս փորձ է կատարել միանալու Գագիկ Ա թագավորի և Դավիթ կուրապաղատի դաշինքին, թեև նախկինում դրան մասնակցում էր նրա հիմնական թշնամու վերածված հայրը՝ Բագրատ Խնը: Թերևս գլխավոր պատճառն այն էր, որ Բագրատ Գ-ն անշեղորեն բռնել էր Կղարջքի Բագրատունիների տիրույթներն իր թագավորությանը միացնելու ճանապարհը, ուստի նրա պապ Բագրատ Խնն ու հայրը՝ Գուրգենը, գոյատևելու համար ունեին միայն մեկ հնարավորություն՝ դաշինքը երկու հզոր տիրակալների հետ: Վերջին իրողության ապացույցն է այն, որ, երբ Դավիթ կուրապաղատի մահից հետո Բագրատ Գ-ն ու նրա հայր Գուրգենը մեկնեցին կայսեր հետ հանդիպման, վերջինս Բագրատ Գ-ին շնորհեց կուրապաղատի, իսկ Գուրգենին՝ մագիստրոսի տիտղոս¹⁰¹: Դրանից խիստ դժգոհ մնաց վրաց թագավոր Գուրգենը, և այդ իրողությունն իր արձագանքն է գտել վրացական աղբյուրում: Ըստ «Քարթլիի մատյան»-ի՝ կայսրը հորը և որդուն տարբեր տիտղոսներ է շնորհել՝ նրանց թշնամացնելու նպատակով, թեև հավելվում է, որ կայսրն իր նպատակին չի հասել¹⁰²: Այդ մասին մանրամասնություններ է հաղորդում Ատողիկը: Ըստ պատմիչի՝ 1001 թ. վրաց թագավոր Գուրգենը, իր համար անարգանք համարելով մագիստրոսի տիտղոսը, ներխուժում է Տայք և տիրում նախկինում Դավիթ կուրապաղատին պատկանած, իսկ այնուհետև Բյուզանդիային անցած հողերին: Միայն Ուլթիսը (Օլթի) և մի քանի բերդեր նա գրավել չի կարողանում¹⁰³:

Առաջանում է երկու հարց. ինչու՞ է մագիստրոսի տիտղոսից դժգոհ Գուրգենը ներխուժել Տայք, և ինչու՞ պետք է թշնամանային Բագրատ Գ-ն ու նրա հայր Գուրգենը կայսեր կողմից ստացված տիտղոսների պատճառով: Անկասկած, խնդիրն այստեղ Դավիթ կուրապաղատի այն տիրույթների մեջ էր, որոնք Բյուզանդիան ի վերջո զիջեց Բագրատ Գ-ին և, ինչպես կտեսնենք, հետ պահանջեց նրա որդի Գեորգի Ա թագավորից (914–927): Ընդ և որդու թշնամանալու, ինչպես նաև Գուրգենի՝ Տայք ներ-

100 Տե՛ս Ատողիկ, էջ 818:

101 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 824–825:

102 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 73:

103 Տե՛ս Ատողիկ, էջ 824–825:

խուժելու պատճառն այն էր, որ կուրապաղատի տիտղոսը հանձնելով Բագրատ Գ-ին՝ կայսրը, փաստորեն, ճանաչում էր նրա իրավունքները Դավիթ կուրապաղատի տիրույթների մի զգալի մասի վրա: Մակայն Տայք ներխուժած Գուրգենը որոշ հաջողության, թերևս, հասել է, որը կարելի է բխեցնել Ատողիկի հետագա տեղեկություններից: Նա հաղորդում է, որ կայսեր ուղարկած զորավարը դիմում է Գուրգենին՝ «որպես թէ ամնել թագաւորին զկանս նորա, զոր խնդրիցէ»¹⁰⁴, այսինքն՝ կարծես թե համաձայնելով նրան հանձնել այն, ինչ պահանջում էր: Կայսեր զորավարն ու Գուրգենը հանդիպեցին Մեծրաց լեռների շրջանում գտնվող Սուրբ Աստվածածին գյուղում, խաղաղություն կնքեցին ու բաժանվեցին¹⁰⁵:

Դատելով Արիստակես Լաստիվերտցու մի հաղորդումից՝ նախկինում Դավիթ կուրապաղատին պատկանող երեք բերդ անցել են Գուրգենին: Ըստ պատմիչի՝ կայսրը «երիս բերդս իւրեանց դաստակերտօքն խնդրէր ի Գէորգէ (իմն Բագրատ Գ-ի որդի Գեորգի - Ա. Ե.), զոր Գուրգինայ տարեալ էր ի բաժնէն կիրապաղատէն», ավելացնելով, թե «զոր քո ոչ է հայրենի ժառանգութիւն, թող, և կայ խաղաղութեամբ ի քո բաժինդ»¹⁰⁶:

Այս իրադարձությունների վերաբերյալ վրացական աղբյուրները լռում են: Ամենայն հավանականությամբ, Գուրգենին հաջողվել էր որոշ տիրույթներ ձեռք բերել Դավիթ կուրապաղատի ժառանգությունից, որոնք նրա մահից հետո անցել են որդուն, իսկ այնուհետև՝ թոռանը: Դատելով այն իրողությունից, որ Գուրգենը ձակք գավառի Իշխանի եկեղեցու կողքին փոքր եկեղեցի է կառուցել 1006 թ.¹⁰⁷, կարելի է եզրակացնել, որ նրա տիրույթները գտնվել են հենց ձակք գավառում կամ դրա հարևանությամբ: Դավթի որդի Սմբատի տեղեկություններով՝ հենց Գուրգենի մահից հետո է, որ Բագրատ Գ-ն տիրեց Տայքին¹⁰⁸:

Ս. Զանաշիան գտնում է, որ կուրապաղատի տիտղոսը, որ ստացավ Բագրատ Գ-ն, նախկինում Տայքի Բագրատունիների մենաշնորհն էր, և այժմ Բագրատ Գ-ին հաջողվեց «արխագաց և վրաց թագավոր» տիտղոսին զումարել նաև Տայքի կուրապաղատի տիտղոսը¹⁰⁹: Դա հնարավորություն էր տալիս հավանելու կուրապաղատի ընդարձակ տիրույթներին, որով կաձեր նրա թագավորության ներուժը: Դատելով Արիստակես Լաստիվերտցու տեղեկություններից՝ մինչև Տայքի ռազմակալումը բյուզանդական զորքի կողմից կայսրը Դավիթ կուրապաղատի տիրույթների մի մասը նվիրել էր Բագրատ Գ-ին: Դրանք կայսրը հետ պահանջեց նրա որդի և հաջորդ Գեորգի Ա թագավորից¹¹⁰:

Ի. Զավախիշվիլին կարծում է, որ Դավիթ կուրապաղատի մահից հե-

104 Նույն տեղում, էջ 825:

105 Տե՛ս նույն տեղում:

106 Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 25:

107 Տե՛ս Ե. Такайшвили, նշվ. աշխ., էջ 42:

108 Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, с. 37.

109 Տե՛ս Ս. Զանաշիա, Կոստանդին Ծիրանածինի վկայությունները Տառ-Կարջեթի Բագրատիոնիների մասին, «Թբիլիսիի պետական համալսարանի աշխատություններ», պատմություն, հնագիտություն, արվեստագիտություն, ազգագրություն, 18, 1941, էջ 79-85 (վրացերեն):

110 Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 25:

տո բյուզանդացիները տիրեցին նրա գրեթե բոլոր տիրույթներին¹¹¹։ Դա հաստատում է նաև Աստղիկի տեղեկությունը, ըստ որի՝ բյուզանդացիները գրավեցին Դավիթ կուրապաղատի բոլոր հողերը, իսկ մեծամեծերին տեղափոխեցին Բյուզանդիա¹¹²։ Սակայն առավել ճիշտ է այն տեսակետը, որ կուրապաղատի ոչ բոլոր տիրույթներն են անցել կայսրությանը, այլ դրանց մի մասը, ամենայն հավանականությամբ, անցել է Բագրատ Գ-ին¹¹³։ «Քարթլիի մատյան»-ը, խոսելով այն մասին, որ Բագրատ Գ-ի մահից հետո կայսրը ցանկացավ տիրել այն երկրամասերին, որ նախկինում պատկանում էին Դավիթ կուրապաղատին և անցել էին Բագրատ Գ-ին, դրանց թվում Տայքի հարավային հատվածից բացի հիշատակում է Տայքի հյուսիսային Կող և Գուգարքի Արտահան ու Ջավախք գավառները¹¹⁴։ Դավթի որդի Մմբատը դրանց հավելում է նաև Գուգարքի Կղարջք գավառի մաս կազմող Շավշքը¹¹⁵։ Այն, որ հիշյալ տեղեկությունները համապատասխանում են իրականությանը, հաստատվում է Աստղիկի և «Քարթլիի մատյան»-ի այն հաղորդումներով, որ Դավիթ կուրապաղատը հայոց Մմբատ Բ թագավորի հետ միասին Բագրատ Գ-ի դեմ պատերազմելու համար շարժվեց դեպի Ջավախք և կանգ առավ Դիլվեկ (Դիլվ) գյուղում¹¹⁶, այսինքն՝ հավանաբար իր տիրույթների սահմանին։ Մյուս կողմից, երբ բյուզանդական զորքը Բագրատ Գ-ի մահից հետո արշավեց նրա հաջորդի՝ Գեորգի Ա թագավորի դեմ, գրավեց հենց Կողը, Արտահանն ու Ջավախքը¹¹⁷։ Մինչ այդ կայսրը Գեորգի Ա-ին առաջարկել էր, որպեսզի վերջինս հեռանա այն տիրույթներից, որոնք պատկանել էին Դավիթ կուրապաղատին, իսկ վերջինիս մահից հետո իր կողմից հանձնվել էին Բագրատ Գ-ին¹¹⁸։ Այսպիսով՝ կարելի է վստահորեն ասել, որ Դավիթ կուրապաղատին էին պատկանում, Տայքից բացի, Գուգարքի Արտահան ու Ջավախք գավառների հատվածները, ինչպես նաև Շավշքը։ Նման ընդարձակ տարածքների և ներուժի տիրապետումով էլ հիմնավորվում է Դավիթ կուրապաղատի մեծ ազդեցությունն ու հեղինակությունը տարածաշրջանում։

Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենի և պապ Բագրատ Խևի տիրույթները, փաստորեն, գտնվում էին Տայքից հյուսիս և Արտահանից հյուսիս-արևելք, այսինքն՝ Կղարջքում և Սամցխեում։ Ինչպես տեսանք, արդեն 1011-1012 թթ. դրությամբ Բագրատ Գ-ի տիրույթների մեջ էր մտնում Տայքի ձակք գավառում գտնվող Փանասկերտ բերդավանքը, որից կարելի է բխեցնել, որ Դավիթ կուրապաղատի՝ Տայքի տիրույթների հյուսիսային հատվածը,

111 Տե՛ս Ի. Ջավախքի վրա, նշվ. աշխ., էջ 123-133։

112 Տե՛ս Աստղիկ, էջ 824։

113 Տե՛ս Ե. Honigmann, Die Ostgrenzes des Byzantinischen Reiches von 363, bis 1071, Bruxelles, 1935 p. 165; Ի. Ջավախքի վրա, նշվ. աշխ., էջ 61; Сумбат Давитис-дзе, с. 57, прим. 132; В. Арутюнова, Из истории северо-восточных пограничных областей Византийской империи в XI веке, «ՊԲՀ», 1972, N 1, էջ 92-95։

114 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», թարգմ. Վ. Սարտիրոսյանի և Հ. Մկրտումյանի, մաս Բ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1989, N 11, էջ 81։

115 Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, с. 40։

116 Տե՛ս Աստղիկ, էջ 806, «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 73։

117 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Բ, էջ 80-81։

118 Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 25։

այն, որ վրացական աղբյուրներում կոչվում է Հայսկույս (Ամիեր) Տայք¹¹⁹, անցել էր Բագրատ Գ-ին: Իսկ մյուս հատվածը՝ Հայնկույս (Իմիեր) Տայքը կամ Տայքի հարավային մասը, որը Հայսկույս Տայքից բաժանված էր Ուղթիս (Օլթի) գետով¹²⁰, ըստ «Քարթլիի մատյան»-ի՝ նվաճվեց Բյուզանդիայի կողմից¹²¹: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ Փանասկերտը, հավանաբար, որոշ ժամանակ պատկանել է 994 թ. վախճանված Բագրատ Խնին¹²²: Ըստ երևույթին, Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենի տիրությունների հենց այդ հատվածն է, որ խլել էր Բագրատ Խնը, և որի պատճառով Բագրատ Գ-ն արշավանքի էր դուրս եկել Դավիթ կուրապաղատի դեմ: Այն, անկասկած, նրա մահից հետո անցավ Դավիթ կուրապաղատին, իսկ վերջինիս մահից հետո՝ դարձյալ արխազաց Բագրատ Գ-ի հայր, «վրաց թագավոր» տիտղոսը ժառանգած Գուրգենին, որն այնտեղ եկեղեցի է կառուցել 1006 թ.: Կարելի է կարծել, որ իր տիրությունները վերադարձնելու համար է, որ Դավիթ կուրապաղատի մահից հետո Գուրգենը ներխուժել է Տայք: 1008 թ.՝ Գուրգենի մահից հետո, նրա տիրությունները Տայքում անցել են Բագրատ Գ թագավորին¹²³:

Արիստակես Լաստիվերտցին պատմում է այն մասին, որ Բագրատ Գ-ին հաջորդած Գեորգի թագավորին Բյուզանդիայի կայսրը ասում է. «զոր ի Կիրապաղատին (իմն Դավիթ կուրապաղատ - Ա. Ե.) բաժն է տուու հոր քում ի պարզև՝ թող, և քո հայրենեացն միայն լեր իշխան»¹²⁴: Այսինքն, երբ Դավիթ կուրապաղատի մահից հետո Բագրատ Գ-ն իր հայր Գուրգենի հետ այցելեց կայսրին և ստացավ կուրապաղատի տիտղոս, ստացավ նաև որոշ հատվածներ Դավիթ կուրապաղատի տիրություններից, մասնավորապես Կող, Շավշք, Արտահան ու Ջավախք գավառները: Երբ նրա հայր Գուրգենը ներխուժեց Տայք ու տիրեց վերջինիս զգալի մասին, կայսրը նրան զիջեց որոշ տարածքներ, որոնց թվում, ամենայն հավանակալությամբ, ձակք գավառը՝ Փանասկերտ բերդավանով: Գուրգենի մահից հետո ձակք գավառն անցավ Բագրատ Գ-ին, որն էլ, ի վերջո, վախճանվեց Փանասկերտում 1014 թ.¹²⁵:

Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենը մահացավ 1008 թ., որից հետո, ըստ «Քարթլիի մատյան»-ի, Բագրատ Գ-ն արդեն հանդես է գալիս որպես «արխազաց և վրաց» թագավոր¹²⁶: Բագրատ Գ-ն տիրեց նրա ժառանգությանը¹²⁷, իսկ 1008-1010 թթ.¹²⁸ ձեռնարկեց Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման գործընթացը՝ մեկը մյուսի հետևից տիրելով Վիրքին, Կղարջքին, Կախքին և հավակնելով Հերքին¹²⁹:

119 Տես Ի. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 61:

120 Տես «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, ծանոթ. 101:

121 Տես նույն տեղում, էջ 73:

122 Տես *Очерки истории Грузии*, т. II, с. 327.

123 Տես «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 73:

124 **Արիստակես Լաստիվերտցի**, էջ 25:

125 Տես «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 76, *Сумбат Давитис-дзе*, с. 38.

126 Տես «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 73:

127 Տես *M. Brosset, Histoire de la Georgie*, I, St.-Petersbourg, 1849, p. 297; *В. Степаненко, Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в.*, с. 126.

128 Տես Թ. Պապուաշվիլի, Հերթի պատմության հարցեր, Թբ., 1970, էջ 215(վրացերեն):

129 Տես «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 73-74; *Сумбат Давитис-дзе*, с. 57, прим. 139. 1010 թ. Կախքում ավարտվեց քրեայիսկոպոս-իշխանների ժամանակաշրջանը: Տես Գ. **Մկրտչյան**,

Ուստի Վրաց Բագրատունիների կամ Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական թագավորության հիմնադրումը պետք է հաշվարկել հենց 1008–1010 թվականներից¹³⁰, քանի որ Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենը վախճանվել է 1008 թ., իսկ նա կրում էր «վրաց թագավոր» և «արքայից արքա» տիտղոսներն¹³¹ ու տիրում Կղարջքի կուրապաղատության և Տայքի հողերի մի մասին, որոնք միայն նրա մահից հետո անցան որդուն¹³²:

Հարկ է անդրադառնալ նաև նորաստեղծ թագավորության **անվանման** խնդրին: Վերը տեսանք, որ գիտական գրականության մեջ այն հիմնականում կոչվել է համավրացական և կամ արխազա-վրացական թագավորություն: Սույն հետազոտության մեջ մենք այն պայմանականորեն անվանեցինք Այսրկովկասի քաղկեդոնականների թագավորություն, որը, մեր կարծիքով, առավել բնորոշիչ էր այդ թագավորության համար: Խնդիրն այն է, որ «Համավրացական թագավորություն» անվանումը խիստ թեական է, քանի որ արխազական և հայկական տարածքների առկայությունն այդ թագավորության մեջ վերջինիս զրկում էր էթնիկ առումով զուտ վրացական բովանդակությունից: Այդ թագավորության ձևավորման գործընթացը ևս բխում էր ոչ թե Վիրքից, այլ գլխավորապես Կղարջքի Բագրատունիներից: Գործընթացի **առաջին փուլում** հայոց թագավորի գերիշխանությունը ճանաչող Կղարջքի Բագրատունիների ներկայացուցիչ Ատրներսեհը 899 թ. հռչակվեց որպես «վրաց թագավոր», այնուհետև, **երկրորդ փուլում**, Վիրքը հայտնվեց Արխազաց թագավորության գերիշխանության ներքո: Իրավիճակը հանգուցալուծվեց, երբ վերոհիշյալ գործընթացի **երրորդ փուլում** Տայքի կուրապաղատ Դավիթը և հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ն համատեղ ուժերով Բագրատ Բագրատունու բազմեցրին արխազաց գահին: Դրանից հետո, արդեն **չորրորդ փուլում**, Բագրատ Գ թագավորի կողմից Արխազաց թագավորության ներուժը ներդրվեց Այսրկովկասի քաղկեդոնական երկրների ու երկրամասերի միավորման գործընթացում: Մինչև 1008 թ. «Արխազաց, Քարթլիի (իմա՛ վրաց - Ա. Ե.) և Տայքի գահաժառանգ» հռչակված Բագրատ Գ-ն զուտ արխազաց թագավոր էր և միայն Դավիթ կուրապաղատի և իր հայր Գուրգենի մահից հետո, իր թագավորությանը կցելով նրանց տիրույթների զգալի մասը և ժառանգելով «վրաց թագավոր» տիտղոսը, թագավորությանը հաղորդեց այլ բնույթ: Դատելով այն իրողությունից, որ թագավորության կազմում, բացի արխազական հողերից, ընդգրկված էին նաև Վիրքը, ինչպես նաև Գուգարքի ու Տայքի որոշ հատվածներ, մենք գործ ունենք մի միջավայրի հետ, որը նաև զուտ արխազա-վրացական դիմագծով ներկայացնելն անհնար է: Ավելին, թագավորության ձևավորողները ծագում էին այդ միջավայրի երրորդ բաղադրիչից՝ Կղարջքից:

Грузинское феодальное княжество Кахетии в VIII–XI вв. и его взаимоотношения с Арменией, Е., 1983, с. 107.

130 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, ծանոթ. 96: Տե՛ս նաև՝ Ի. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 129; С. Toumanoff, Armenia and Georgia, The Cambridge Medieval History, Vol. IV; The Byzantine Empire, part I, Cambridge, 1966, p. 618; Д. Мусхелишвили, Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарена), Тб., 1982, с. 41.

131 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 818, «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 71:

132 Տե՛ս Յ. Аячабадзе, նշվ. աշխ., էջ 169:

Միակ ընդհանրությունը Բագրատ Գ-ի թագավորության երեք բաղադրիչների միջև ընդհանուր դավանանքի՝ քաղկեդոնականության առկայությունն էր: Սակայն, եթե Վիրքում ու Կղարջքում դեռևս Գրիգոր Խանձթեցու գործունեության շրջանից սկսած ձևավորվել էր եկեղեցական-դավանական ընդհանրություն, Աբխազաց թագավորության եկեղեցին նույնիսկ 10 և 11-րդ դդ. սկզբին շարունակում էր մնալ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի ուղղակի ենթակայության ներքո¹³³: Այդ իսկ պատճառով Բագրատ Գ-ն շուտով սկսում է եպիսկոպոսություններ հիմնել Աբխազաց թագավորության բուն տարածքում, որպեսզի փոխի իրավիճակը՝ միասնական դիմագիծ հաղորդելով իր թագավորությանը նաև եկեղեցական-դավանական առումով: 10-րդ դ. վերջին տարիներին նա կառուցել է տալիս Բեդիայի կաթողիկե եկեղեցին և այն դարձնում էպիսկոպոսարան, իսկ այնուհետև՝ 1003 թ., հիմնում է Քութայիսի եկեղեցին¹³⁴: Այդ շրջանից սկսած՝ աբխազաց եկեղեցին աստիճանաբար սկսում է ենթարկվել վրացական եկեղեցուն¹³⁵:

Ի դեպ, փորձ է կատարվել ցույց տալու, թե իբր այս իրադարձությունից հետո «վրացի» հասկացության սահմաններն ընդլայնվում են՝ էթնիկ բովանդակությունից բացի ձեռք բերելով նաև դավանանքային նշանակություն, ուստի Այսրկովկասում ու նաև Կովկասում որպես վրացի սկսում են ընկալվել բոլոր քաղկեդոնականները¹³⁶: Այս վարկածի հիմնական նպատակը Բագրատ Գ-ի հիմնած թագավորության վերաբերյալ վրացական պատմագիտության մեջ օգտագործվող «Համավրացական թագավորություն» անվան հիմնավորումն էր: Հայտնի է, որ հայկական իրականության մեջ, իրոք, երբեմն վրացի էին կոչվում վրացադավանները՝ անկախ էթնիկ պատկանելությունից¹³⁷, սակայն հայկական ու նաև վրացական աղբյուրներում, ինչպես տեսանք, **Աբխազաց թագավորության և նրա ներկայացուցիչների վերաբերյալ «վրաց աշխարհ» կամ «վրացի» անվանումները չեն կիրառվել՝ «վրաց» և «աբխազաց» աշխարհների միջև պահպանելով հստակ տարանջատում:**

Այսպիսով՝ Բագրատ Գ-ի թագավորությունը առաջին հերթին 899 թ. «վրաց թագավոր» հռչակված Բագրատունիների թագավորությունն էր: Վերջիններիս ներկայացուցիչը դարձել էր աբխազաց թագավոր, իսկ հետո տիրել Վիրքին, Կախքին ու Կղարջքի կուրապաղատության որոշ հատվածների, այսինքն՝ Այսրկովկասի քաղկեդոնական երկրներին ու երկրամասերին: 1008 թ. հետո Բագրատ Գ-ի թագավորությունն Այսրկովկասում ձեռք էր բերել բացառապես քաղկեդոնական երկրներն ու երկրամասերը միավորող պետության բնույթ: Ուստի Բագրատ Գ-ի թագա-

133 Տես Ի. Զավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 120; Կ. Կեկելիձե, Էտյուդներ հին վրացական գրականության պատմության, հ. IV, Թբ., 1956, էջ 357(վրացերեն):

134 Տես «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 74-75:

135 Տես Ի. Զավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 119-120:

136 Տես Ն. Բերձենիշվիլի, Ռուսաստանի Կրաստանի միացման պատմական նշանակության շուրջ, «Մաստրի», N 6, 1954, էջ 121 (վրացերեն):

137 Տես Պ. Մուրադյան, Գրիգոր Բակուրյանի «Մահմանք»-ի հունարեն և վրացերեն խմբագրությունների գնահատման հարցի շուրջ, «ՊԲՀ», 1968, N 1, էջ 103; Վ. Հարությունովա, Գրիգոր Պակուրյանը (Բակուրյանը) և Պետրիժոնում վանք հիմնելու նրա նպատակները, «Մառը և հայագիտության հարցերը», Եր., 1968, էջ 170-173 և այլն:

վորության բնորոշումը, ելնելով նրա ձևավորման գործընթացի յուրահատկությունից և կազմի դավանանքային ընդհանրությունից, պետք է հիմնված լինի վերևում ներկայացված իրողությունների վրա: Լավագույն բնորոշիչը, որ բխում է կատարված քննությունից, «**Այսրկովկասի քաղկեդոնականների թագավորություն**» անվանումն է, որին որպես հոմանիշ կարելի է կիրառել «**Բագրատունիների վրացական թագավորություն**», և կամ «**Կղարջքի Բագրատունիների թագավորություն**» անվանումները, քանի որ գոյություն ունեւ նաև Բագրատունիների գլխավոր՝ Հայոց թագավորությունը:

Վերջում հարկ ենք համարում դարձյալ անդրադառնալու Բագրատ Գ-ի հարաբերություններին Հայոց թագավորության հետ, առավել ևս, որ այնտեղ թագավորում էր տարածաշրջանի հզորագույն տիրակալներից մեկը՝ Հայոց և Վրաց շահնշահ Գագիկ Ա-ն: 10-րդ դ. վերջին Հայոց թագավորության և Տայքի կուրապաղատության դաշինքը տարածաշրջանում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձություններից դուրս էր մղել Բագրատ Գ-ին: Այժմ, երբ արդեն չկար Դավիթ կուրապաղատը, իրավիճակը փոխվեց: Գանձակի ամիրա Փաղլունը կարողացել էր ծանր վիճակի մեջ դնել Կախքի և Հերքի իշխաններին, որի պատճառով Բագրատ Գ-ն մոտ 1010 թ. արշավանքի դուրս եկավ դեպի Գանձակ: Նա օգնության խնդրանքով դիմեց հայոց թագավոր, Հայոց և Վրաց շահնշահ Գագիկ Ա-ին: Վերջինս հավաքեց ողջ զորքն ու շարժվեց Փաղլունի դեմ: Հայ-արխազական միացյալ բանակը սարսափի մեջ զցեց Փաղլունին, որը հաշտություն խնդրեց¹³⁸: Այդ իրողությունը ցույց է տալիս, որ սեփական տիրույթները պահպանելու և թշնամիներին հակահարված հասցնելու համար Բագրատ Գ-ն դեռևս Հայոց թագավորության աջակցության կարիքն ուներ:

Գագիկ Ա-ի մահից հետո Հայոց թագավորությունը տրոհվեց և զգալիորեն թուլացավ: Մինչդեռ Այսրկովկասում նորանոր երկրամասերի տիրացած Բագրատ Գ-ն տարիների ընթացքում բազմապատկեց իր հնարավորությունները և, ի վերջո, կարողացավ կուտակել բավարար տնտեսական ու մարդկային ներուժ թե՛ իր թագավորության պաշտպանության և թե՛ թշնամիներին հակահարված տալու համար: Այսրկովկասում փոխվեց ուժերի հարաբերակցությունը: **Արդեն Բագրատ Գ-ից և Գագիկ Ա-ից հետո Այսրկովկասի քաղկեդոնականների թագավորությունն էր, որ դառնում էր գլխավոր դերակատարը Հայոց թագավորության փոխարեն:**

Այսպիսով՝ Հայոց Սմբատ Ա թագավորի մահից հետո Այսրկովկասում զգալի դերակատարություն է ձեռք բերում Արխազաց թագավորությունը, որի գահակալները նույնիսկ ձեռնոց են նետում հայոց Աբաս թագավորին: Չնայած պարտությանը՝ Արխազաց թագավորությունն անշեղորեն շարունակում է Վիրքին տիրանալու քաղաքականությունը: Աբաս թագավորի օրոք այսրկովկասյան գործերում Հայոց թագավորությունն էական քայլեր չի ձեռնարկում, որը նպաստում է արխազաց թագավորների նկրտումների իրականացմանը: Հայոց թագավորները դեռևս Աշոտ Բ-ի ժամանակներից, երբ նա վերականգնեց Սմբատ Ա-ի տիրապետության սահմանները,

138 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», մաս Ա, էջ 74:

ՊԱՏՄԱՆԹՅՈՒՆ

Ե (ԺԵ) քաղթ, թիվ 4 (44) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2013

ՎԷՄ համահայկական հանդես

կրում էին շահնշահ կամ թագավորների թագավոր տիտղոսը, սակայն 10-րդ դարի երկրորդ կեսից բավարարվում էին Այսրկովկասում գործունեություն ծավալող այս կամ այն գործչին աջակցելով: Մինևույն ժամանակ, Տայքում հզորանում է Դավիթ Բագրատունի կուրապաղատը, որին աջակցում է հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ն: Նրանք համատեղ ջանքերով Արխազաց թագավորությունում գահ են բարձրացնում Կղարջքի Բագրատունիներից Բագրատ Բագրատունուն, որի մայրն արխազաց Գեորգի թագավորի դուստրն էր: Տիրանալով Արխազաց թագավորությանը՝ Բագրատ Գ-ն սկզբում որդեգրում է նրա գահին հիմնավորապես հաստատվելու քաղաքականություն, իսկ այնուհետև փորձում է տիրել Վիրքին ու Կախքին՝ ոտնձգություն կատարելով նույնիսկ Տայքի կուրապաղատության դեմ:

Այսրկովկասի քաղկեդոնականներին միավորելու ճանապարհին Բագրատ Գ-ն հետևում է «նպատակն արդարացնում է միջոցները» սկզբունքին՝ ճանապարհից հեռացնելով բոլոր հնարավոր և անհնարին հակառակորդներին, այդ թվում՝ Կղարջքի տերերին և Տայքի Դավիթ կուրապաղատին: Հաջողության հասնելով նման գործելաձևում՝ նա 11-րդ դարի սկզբին դաշնակցում է Հայոց և Վրաց շահնշահ Գագիկ Ա-ի հետ, որի օրոք վերականգնվել էր Հայոց թագավորության հզորությունը: Վերջինիս մասնատումը և թուլացումը Գագիկ Ա-ի մահից հետո հնարավորություն տվեց Բագրատունիների վրացական թագավորության գահակալներին՝ կարևոր դերակատարություն ստանձնելու տարածաշրջանում:

Վերջ

Summary

THE PROCESS OF BAGRATUNIS' GEORGIAN KINGDOM FORMATION

Part III: Consolidation of Chalcedonian provinces and formation of the Transcaucasia united kingdom of chalcedonians

Arman S. Yeghiazaryan

In the second half of the X century the Armenian kingdom of Bagratunis gradually separated to some lesser kingdoms and lost the control over Transcaucasian countries. That was a great opportunity for the Abkhazian kingdom, which tried to unit all chalcedonian provinces in Transcaucasia. Abkhazian king Georgi (929-957) could conquer Georgia, and although his army was defeated by Armenians near the Kur River, the Armenian king Abas (929-953) did not develop the success. After Georgi's death Abkhazian kings lost their chance to keep Georgia under their control.

In the second half of the X century in Transcaucasia was acting powerful

David the Curopalate of Taik. He called for help Smbat II the king of Armenia (977–989) and they jointly could overthrow Theodos – the Abkhazian king (975–978) and put on the Abkhazian throne Bagrat III Bagratuni (978–1014) son of daughter of Georgi the Abkhazian king and Gurgen Bagratuni from Kgharjk.

During two decades Bagrat liquidated all Kgharjian Bagratunis and David the Curopalate of Taik. The main goal of this policy was to overcome the feudal separatism and form a united kingdom of chalcedonians.

When Gagik I the Armenian king (989–1020) could strengthen the Armenian kingdom again, Bagrat III used its authority and power in confrontation with the Gandzak emirate.

On the first decade of XI century Bagrat III could consolidate Transcaucasian chalcedonian provinces and found the united kingdom of chalcedonians.

ՊԱՏՄԱՌԹՅԱՆ

Ե (ԺԵ) քառի, թիվ 4 (44) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2013

ՎԷՄ համահայկական հանդես